

JOAN COROMINA I CUFÍ,
EL SORD DE L'ARQUET,
PEONER DE LA
INDÚSTRIA DEL CIMENT

Ramon Llongarriu i Monsalvatje

1.- L'HOME

PÒRTIC: La Coromina de la Vall del Bac

La Coromina de la Vall del Bac és una masia situada al final de la vall, arrezerada als peus del Montmajor que, sobre la casa mateix, dreça un formidable esquei on el boix amb prou feines pot arrelar.

La vall està cenyida, a migdia, per la Serra de Malforat, que la separa de la Vall de Bianya. A tramuntana, els cims alterosos de Puig Ou i del Talló fixen les seves partions amb les veïnes valls de Bolòs i Salarça. La fondalada, doncs, va de ponent a llevant amb postes prou llargues perquè la successió dels diferents matisos ambientals sigui suaument gradual fins arribar a la melangia del capvespre, quan hom agraeix, pregonament, el goig de trobar-se a casa.

L'heretat de la Coromina, a més de la casa pairal té altres petits masos agregats que formen una sola hisenda d'unes cent-cinquanta hectàrees. En destaca el molí fariner homònim, que fou el més important de la vall i que funcionà fins a l'inici dels anys seixanta; el mas Boxadella, que des de l'antigor ha estat l'hostal, una autèntica institució tant pel que fa a proveir de subsistències, com per ser el lloc idoni per a una relació social mínima i on tenien lloc els saraus els dies festius; baldament que sigui amb caire de precarietat, encara manté les seves portes obertes; can Biel, amb els seus vestigis sobre la costa del Montmajor; el Serrat, un record en la toponímia tot i que les seves restes són introbables; el Marrac, petit mas situat sobre el molí, quan el camí a Pera inicia l'engorjat del Bodequer; i, per fi, la Teuleria, a tocar l'hostal, ben visibles les seves ruïnes i el lloc on eren les fornals per fer la cuita de la ceràmica allà obrada.

Entre la Teuleria i la Coromina hi ha un pontarró bellíssim, sobre el torrent de Toralloses, on s'aprecia un primer pont més alt i més estret,

renovat amb un altre de volta més robusta, més baix, amb estreps sòlids, sobre els quals l'obra s'encorba fins a assolir l'arcada de mig punt bastida amb pedra escollida però sense treballar.

En aquest marc, esquerp i manyac alhora, és on vingué al món l'home de qui voldríem parlar, en Joan Coromina i Cufí, personatge que a mitjan segle passat tingué una activa vivència en les primeres temptatives de la fabricació de ciment com a nou material per a la construcció, tot seguint una vida ben diferent de la dels seus conterrànics.

En els diversos edificis de l'heretat, hi ha dos testimonis del pas d'en Joan en aquella hisenda. L'un, és una pedra sobre la porta d'una cort on hi ha gravats el seu nom i, abreuiat lliurement, el seu cognom, amb les xifres de l'any 1.845 i el dibuix de la marca del ramat. L'altre és la porta del molí, obrada en pedra tota ella, en la part central de la qual hi ha gravat "Joan Coromina. 1.867" amb una roda de molí al bell mig.

NAIXEMENT

El dia vint-i-cinc d'octubre del mil vuit-cents quinze, a la Coromina de la Vall del Bac, va néixer un nen amb certes dificultats, segons que palesa la partida del seu baptisme: **Als vint y sinch Octubre del mil vuit cents quinze fou batejat, baptisme privat "in necessitate" per la obstetris o llevadora (...) Joan Baptista, Bartomeu i Miquel, fill illegitim y natural de Pere Coromina, pagès de Ntra. Sra. La Cot sufraganea de Sant Andreu de Porreres (...) y de Magdalena Cufí, consortes (...) Y averiguada la validitat de dit Baptisme lo dia vint y sis del relatat mes y any se supliren les cerimonias en la Iglia. de Sant Miquel.** ⁽¹⁾

En donar els avis del minyó, els materns, es fa constar que són de Gitarriu (Sadernes). Eren de Can Cufí.

INFÀNCIA I JOVENTUT

Res no sabem de la seva infància i joventut, llevat que tingué sis germans: Maria Anna, Bartomeu, Pere, Mercè, Jeroni i Maria ⁽²⁾ És obvi, però, que en Joan, amb tota la mainada de la vall, assistí al col·legi que estava situat al cal Ferrer, ben a prop de la Coromina.

De jovenet degué trescar i conèixer bé els camins de muntanya. Les anades a casa dels avis materns per les festes populars o pels esdeveniments familiars, el devien avesar aviat al trajecte de la vall cap

a Oix i cap a Sadernes, i a enfilar-se, per la solana d'aquella parròquia, cap al gran casal de can Cufí, que, encara avui en ruïnes, ens mostra l'aire de masia gran només de visitar el corral, amb unes pilastres extraordinàries.

CASAMENT

Una noia de la vall, N'Anna Maria Badosa i Bertran, filla d'en Martí Badosa, pagès i propietari de la Badosa, a la part de dalt de la vall, i de N'Antonia Bertran de Camprodon, esdevingué l'esposa d'en Coromina. La boda tingué lloc a l'ermita de Nostra Senyora de Çacot el dia deu d'agost del mil vuit-cents quaranta ⁽³⁾.

En els capítols matrimonials que es negociaren, els pares de Coromina li fan donació entre vius, irrevocable i perpètua, de tots els seus béns **corporals e incorporals**, i es reserven, només, mil sis-centes lliures per poder disposar-ne lliurement. Martí Badosa va fixar un dot de vuit-centes lliures per a la núvia, junt **ab las robas, bestits y adornos nupcials**, això amb les **demes robas y bestits de son port usual**. Les primeres quatre-centes lliures es pagarien el dia del casament, i la resta **de dos en dos anys** a raó de cent lliures en cada termini, fins a completar les vuit-centes lliures promeses ⁽⁴⁾.

La descendència d'aquest matrimoni foren tres fills: Magdalena, que amb el temps es casà a Coldecarrera de Castellar de la Muntanya; Martí, l'hereu, i Anna, que tingué una vida molt efímera ⁽⁵⁾.

A poc d'ésser casat, fa el primer testament, on, a més de les disposicions funeràries i de sufragis, declara **deixo lo que corresponga segons la escasés de mos bens per la manda forzosa ordenada per lo govern**. Llega les legítimes que assenyalin els familiars d'ambdues parts, i deixa usufructuària **ma apreciada muller**, que, si no viu amb l'hereu, aquest li haurà de donar un vitalici segons estimació de parents d'ambdues parts. Si Anna Maria contrau segones núpcies, li llega quatre-centes lliures si hi ha fills, i mil sis-centes si no n'hi ha ⁽⁶⁾.

Aquest primer testament, atorgat abans de l'arribada del primer fill, ens mostra un home coneixedor de certs recursos i que vol documentar les seves decisions. Al llarg de la seva vida, seran molts els documents que ens facilitaran el coneixement d'aquest home.

A la Coromina de la Vall del Bac, a més de l'art de pagès es vivia un esperit menestral, perquè a part del molí tenien una teuleria que

havia de tenir una capacitat sobrera per a les seves necessitats. Un contracte del 1.729 ens evidencia el pacte entre Quirze Blanc, rajoler de Sant Quirze de Besora, i Llorenç Coromina, on es convé de fer i coure dotze mil teules al preu de set lliures barceloneses el miler⁽⁷⁾.

Era usual que la família visqués al molí i al Marrac, i que a la Coromina el masover s'ocupés del cultiu de les terres i del bestiar.

VIATGE A ROMA

El setembre de l'any mil vuit-cents cinquanta-cinc es presentà a en Coromina l'oportunitat insòlita d'anar a Roma. El fet era acompanyar-hi un seu veí, l'hereu de Llongarriu, en Joaquim Llongarriu i Burc, que, vidu de la seva primera esposa, Agustina Agustí i Rovira, pretenia celebrar segones núpcies amb la seva cunyada Maria Engràcia. Aquest parentiu originava impediment diriment per afinitat de segon grau, i les lleis eclesiàstiques d'aleshores prohibien aquestes unions sense la prèvia dispensa papal. Es tractava, doncs, d'un tràmit força llarg en aquella època, que podia suposar un any o més d'espera. Per això en Llongarriu decidí d'anar a fer-lo personalment a la Cúria romana amb la documentació del cas i l'apoderament que li feia la seva futura muller perquè pogués casar-se, al tenor següent: **Sepase como Maria Gràcia Agustí y Rovira, donzella, de 15 años de edad, natural de Oix y vecina de la Vall del Bac (...) habiendo tratado de contraer matrimonio con Joaquim Llongarriu (...) y se ha hallado entre ellos parentesco en grado prohibido por lo que dicho Joaquín Llongarriu va a ponerse a los piés de Su Santidad y pedirle la dispensa de dicho impedimento (...) Otorga que da todo su poder a la señora Antonia Grandí e hijas de ésta María y Vitoria, solteras, las tres vecinas de Roma, para que en nombre de la otorgante, precedida la dispensa de Su Santidad y demás requisitos necesarios puedan (...) contraer matrimonio por palabras de presente (...) asegurar y si conviene jurar en alma de la otorgante, que no ha contraído matrimonio ni esponsales con otro varón, no ha hecho voto de entrar en religión, ni de castidad, y que no tiene otro impedimento para casarse con el Joaquín Llongarriu sino el parentesco** (8).

El casament tingué lloc al temple de Sant Agostini, de Roma, el dia vint-i-sis de setembre, amb document avalat per les firmes del rector de la parròquia i del cardenal Patri, vicari de Sa Santedat, la qual,

a efectes civils, va ser legitimada per l'agregat de precs de l'Ambaixada d'Espanya, que aleshores era Antonio Cánovas del Castillo ⁽⁹⁾.

Aquesta diligència, sense ésser habitual no era pas rara. En coneixem tres casos més, també entre cunyats. Un del 1.852 a Sant Martí de Capsec; un altre de l'any 1.862 a Sant Salvador de Bianya, i un darrer de l'any 1.869 de Santa Maria de Camprodon ⁽¹⁰⁾. És obvi que per fer-ho calien uns dies de lleure i disposar de diners per a les despeses. Aquests matrimonis, vàlids però no consumats, permetien que si, per desgràcia, el marit hagués mort pel camí, la vídua restés emparada amb tots els seus drets mal que els capítols matrimonials no estiguessin definitivament redactats; però sí unes notes prèvies per evitar el desempar de la maridada.

Enllestida la cosa, en Coromina volgué anar a una fàbrica de ciment, que a Itàlia ja es fabricava, per veure de quina pedra el feien i com la calcinaven. D'una manera o altra ho aconseguí. Son diverses les

Forn on Coromina calcinà les primeres margues calcàries i n'obtingué ciment romà. Es conserva davant del molí de la Coromina.

formes suposades: des de la recerca furtiva al soborn directe d'algun treballador. Avui en diríem espionatge industrial. El cas és que va obtenir mostres i instruccions sobre la forma de treballar les pedres⁽¹¹⁾.

Arribats que foren els dos expedicionaris, els nuvis van enllestir els capítols, el començament dels quals diu: **Per rahó del matrimoni ja celebrat, mediant la dispensa de Sa Santetat per ser cunyats los esposos...** ⁽¹²⁾.

EL PRIMER CIMENT

Joan Coromina va comprovar que les mostres de pedres portades d'Itàlia eren margues calcàries com les que hi havia al seu país, dins el terme de la pròpia hisenda. Aleshores s'afanyà a construir un forn davant del molí, adossat al pendís de la muntanya, que encara es conserva. És de forma circular, amb un diàmetre de dos metres, aproximadament, i una alçada d'uns dos metres i escaig, difícil de determinar per l'acumulació de materials al fons. Està revestit exteriorment per un mur de grosses pedres que l'envolta per tres dels seus costats; l'altre és el marge de la muntanya on està recolzat. De l'obra se'n poden apreciar certs detalls, com és ara el revestiment interior, amb petits maons que s'adapten perfectament a la forma circular del forn. L'hem examinat detingudament i mai no hi hem trobat cap data, malgrat que els paletes acostumaven a fer-la constar en qualsevol obra o adob que fessin. Allò versemblant, però, és que es construí en arribar de Roma, durant l'últim trimestre del mil vuit-cents cinquanta-cinc. La data ens interessa molt per poder comparar en Coromina amb altres fabricants.

Aquí, Coromina hi fabricà el primer ciment que treia de la vall amb animals de bast i que li compraven a **cent quaranta rals la carga, que eren dos sarrions de sis roves cada un, que junt feien tres quintars (13)**.

Ell se'l coia i el molia al seu molí. Però la dificultat que tenia era el transport, ja que no hi havia carreteras i l'havia de portar a càrregues a Camprodon, que li sortia molt car i l'havia de vendre a 35 pessetes la càrrega ⁽¹⁴⁾.

En veure que en aquell racó de món la producció de ciment sempre tindria la dificultat del seu allunyament, sortí de la vall i va anar a Campdevàrol, on la pedra calcària abunda. Allà la carretera N-152 hi

arribà l'any 1.865. Contractà els serveis d'en Mariano Calciner, que feia calç en uns forns que tenia a les Fontetes de Sant Grau ⁽¹⁵⁾, paratge situat al vessant meridional de la muntanya de Sant Grau, prop del gran casal de Molinou, a la barriada de Sant Martí d'Armàncies, on hi havia unes deus i aiguaneixos que, fa uns anys, la Unió Excursionista de Catalunya va aprofitar per aparellar-hi una font. Aquests forns, encara existents mal que plens de deixalles i vegetació, eren de dimensions més grans que els habituals forns de calç de muntanya. Tenen un diàmetre de tres metres i mig, i la fondària, si hi féssim una bona neteja, assoliria els quatre metres o més.

EL MOLÍ DE L'ARQUET

Per tal de fabricar ciment amb quantitat, en Coromina se serví del Molí de l'Arquet, a Ripoll, del qual tenim alguns antecedents. Al segle XVI, a Ripoll existien tres canalitzacions importants que utilitzaven les aigües del Freser; una d'elles era el rec de l'Arquet, d'uns cinc-cents metres on, el segle XVII, hi havia establerts dos tornalls per barrinar canons d'armes de foc ⁽¹⁶⁾. El sabem propietat de Francesc de Delàs, Baró de Vilagaià, Cavaller Maestrant de la Real de Ronda i Regidor perpetu de la ciutat de Girona. El novembre de l'any mil vuit-cents vint-i-cinc el vengué a Josep Rafart, un moliner de Ripoll. El document ens descriu el molí **ab dos bolans y un escayrador, vulgarment anomenat lo Moli del Arquet situat fora y contiguo a las morallas de dita vila de Ripoll, en lo puesto anomenat lo Arquet, ab sa casa, rech, resclosa, molas y tots lo demes instruments y aparatdos de aquell necessaris que actualment en el se troban y la servitut de la aygua del sobredit Riu Freser (...) lo qual o sa casa afronta a solixent amb aquella fabrica de cardá cotó (...) allí davant construïda, mediant lo camí public que ix al Arquet, a migdia ab lo riu Fraser, a ponent ab lo rech de dit molí y a tramuntana ab la torre anomenada del Arquet, y ab la muralla de dita Vila. Item ab la mateixa venda va també comprés lo dret y facultat que per títols baix escrits tinch y me espectan de fer rodolar qualsevols rocas y pedras fins baix a la resclosa del referit moli, per repararla y fortificarla. El preu fou de mil cinc-cents lliures so es mil dos centes lliuras per preu de dit moli y las restants tres centas lliuras per lo preu o valor dels referits mobles, arreus y trastos existents en lo mateix moli.** La venda

encara es féu salvant el directe i al·lodial domini de l'Abat del Monestir de Santa Maria de Ripoll, amb una prestació anual de trenta-tres sous, tal i com havien trobat establert els familiars del senyor de Delàs en comprar-lo al seu anterior posseïdor, l'octubre del 1.800⁽¹⁷⁾.

Com que el comprador al cap de tres anys encara no havia pagat les mil cinc-centes lliures, el baró de Vilagaià optà per fer-li establiment emfitèutic pel preu de cent lliures barceloneses anuals com a cens d'un capital de mil cinc-centes lliures. Això ocorria el juny del 1.828⁽¹⁸⁾.

Quan en Joan Coromina anà per comprar el Molí de l'Arquet era propietat de Francesc Domingo Garriga amb les mateixes característiques, afrontaments i servituds susdites; les muralles de la vila, però, s'havien enderrocat amb l'autorització de la Junta Revolucionària. El Monestir estava suprimit i el cens pel directe domini de l'abat, extingit. Continuava, això sí, gravat amb el cens de 100 lliures, a pagar als Delàs pel censal amb capital de 1.500 lliures segons aquell establiment que dèiem suara, fet l'any 1.828. També tenia la càrrega d'una pensió de 10 lliures i 4 sous relativa al censal de 340 lliures a favor de Ntra. Sra. del Boix, i un altre censal amb pensió de 6 lliures i capital de 200 lliures, per l'Obra de Sant Eudald de Ripoll.

La compra de Coromina es formalitzà el vint-i-vuit d'abril del mil vuit-cents setanta, i el preu fou de 1.850 escuts, dels quals 400 ja estaven pagats, 500 s'havien de pagar el mes d'agost, 200 pel febrer del 71, i la resta, de 750 escuts, durant els pròxims set anys sense concretar els terminis.

Entre els pactes que figuren en aquesta venda n'hi ha dos que ens interessa remarcar. L'un diu que essent el molí fàbrica de guix, el comprador queda obligat a donar-ne 400 quarteres cada any al venedor al preu de 200 mil·lèsimes d'escut, amb pes de vuit roves cada quartera. L'altre, que si el comprador hi fabrica **ciment romà** n'hi ha de vendre 30 quintars a l'any al preu de 10 rals la carga, condició que evidencia la intenció de Coromina de fer-hi ciment i, també, la baixa de preu del producte respecte d'aquell primer ciment, fet a la Vall del Bac, que venia a 140 rals la carga.⁽¹⁹⁾

Amb tot això, com que en Coromina era sord es guanyà el renom de el **Sord de l'Arquet**, amb el qual fou popularment conegut.

El juliol del 1.870 trobem l'alta en la matrícula industrial de

Joan Coromina per **un horno de yeso**, que més tard es classificarà com **molino de cemento** ⁽²⁰⁾.

La marxa d'aquest molí havia de donar un bon impuls al nostre home. El que necessitava en Coromina era un molí proper al lloc de la cocció de la pedra per molturar-la. Això ho veurem als començaments de tots els cimenters, per aprofitar l'energia hidràulica dels molins fariners.

El nom de l'Arquet a aquest molí li ve del petit arc que tenia el portal de les muralles que hi havia en aquest indret, per on entraven els carruatges després de passar el riu a gual, en el camí a Barcelona. A Ripoll hi havia tres portals més que eren el de l'Almoina, el de Sant Pere i el de la Font Viva. ⁽²¹⁾.

Amb el que portem dit en parlar d'aquest molí, podem apreciar com la població de Ripoll iniciava un canvi i la vila s'expandia muralles enllà. L'enderrocament d'aquestes muralles originà la venda, per part de l'Ajuntament, d'uns terrenys sobrants al Passeig de l'Arquet, que tingué lloc l'any 1.880.

La parcel·la afectada es descrivia així: **parcela sobrante a la via pública de superficie de unas tres áreas y veinte y ocho centiáreas aproximadamente situada en esta villa (...) que constituye un depósito de escombros y que linda por el E. con finca de Eugenio Hernández; por el S. con el rio Ter y acéquia molinar de Dn. Juan Coromina; por O. con la misma referida acéquia y por N. con camino público.**

En celebrar la subhasta es donà una superfície de 354 metres quadrats, i vàlua mínima de dues mil cinc-centes pessetes. Eugeni Herrand -un industrial- pujà a dues mil set-centes pessetes, però abans de tancar-se l'encant s'hi personà el president del Casino de Ripoll, Frederic Martin, un industrial cimiter de qui parlarem més endavant, i n'oferí tres mil pessetes, quantitat que fou definitiva després de donar els tres crits reglamentaris. El terreny, doncs, passà a ser propietat del Casino ⁽²²⁾.

BODA DE L'HEREU

L'any 1.872 el fill d'en Coromina, es casà amb Rosa Torredespar i Puigoriol de Lluçà, filla de Josep i Teresa. El nuvi tenia 27 anys i la núvia 17. Tot fa pensar en una festassa. En els capítols que es

firmaren, el pare Coromina fa donació i heretament universal de tots els **bienes y derechos muebles y sitios**, però es reserva de poder testar fins a deu mil pessetes, i posa la condició que si el donatari se separés del donador quedaria sense efecte l'heretament i donació universals fets i, en aquest cas, li donaria, entre vius, només el mas Boxadella, el petit mas que feia d'hostal. Aquestes dues condicions ens són molt interessants perquè la reserva de les deu mil pessetes la veurem sortir més endavant. I quant a la possibilitat de separació entre pare i fill, ens evidencia dificultats certes en les seves relacions. La núvia aportà un dot de 1.500 lliures catalanes, equivalents a 4.000 pessetes, d'una part, i de l'altra una calaixera-escriptori amb el seu equip personal ⁽²³⁾.

EL MOLÍ DE MALATOSCA

Els negocis d'en Coromina és de creure que havien de marxar bé, perquè el tretze de gener de l'any mil vuit-cents vuitanta-dos comprà el Molí de Malatosca, a Sant Joan de les Abadesses, que està situat al costat mateix del camí carreter, derivat de la carretera de Sant Joan a Ogassa, que va al mas La Batllia, i que salva la riera per un pont d'airosa arcada eixamplat el 1.980 per facilitar el pas de tota classe de vehicles.

Aquesta compra en Coromina la féu a Francesc Antiga i Bancells, moliner, que en la matrícula industrial de l'Ajuntament de Sant Joan de les Abadesses hi figura com a titular en l'exercici del 1.882/83. En el del 1.883/84 ja hi figura en Joan Coromina, i l'edifici està classificat com a molí amb resclosa i dues moles, que treballa menys de sis mesos ⁽²⁴⁾.

La descripció que en fa un document posterior és així: **superficie de ochenta y cinco palmos de largo por cuarenta y cinco de ancho, o sean, tres mil cuatro cientos ochenta y cinco palmos cuadrados (sic) equivalentes a ciento treinta y dos metros (...) cuadrados (...) un canal y un depósito para embalse de aguas que se toman para el funcionamiento del mencionado molino, destinado a la fabricación de harina y cemento, de un torrente llamado Malatosca**. Tenia dos cossos d'edifici. Un destinat a molí de farina, amb una mola "Laferté" i dues del país, un saccador, i dos torns per a classificació de farines i altres utensilis. **El otro cuerpo de edificio del referido molino se hallan el horno para cocción del cemento y una muela.** ⁽²⁵⁾

El molí de Malatosca, al costat de la riera que li dóna nom.

Aquesta descripció és molt interessant perquè ens explica com funcionava el molí i les instal·lacions que tenia, tant per a farina com per a ciment. Però no s'adiu amb les versions que s'han fet després de les recents visites al molí, que amb tota seguretat sofrí un desmantellament molt considerable. El document transcrit, és clar, ens parla del molí en plena activitat, en el seu zènit.

El molí es completava amb la resta de les instal·lacions i, a més, en Coromina tenia altres elements de producció. Efectivament, el molí de Malatosca prenia l'aigua de la riera homònima per mitjà d'una resclosa molt alta -de 3 a 4 metres, aproximadament-, a la riba dreta de la qual hi havia el cap-rec que iniciava la conducció de l'aigua cap a la bassa, molt gran, que és al costat del molí, amb les parets reforçades amb tornapuntes, tot ben visible encara. A la riba esquerra de la riera, a uns cinc-cents metres en direcció nord, s'hi troben les restes de dos forns on es calcinava pedra. Són de forma circular -bàsicament iguals que aquell primer de la Vall del Bac- amb un diàmetre de 2.40 metres revestits de grosses pedres molt ben escairades i ajustades, i amb una altura d'uns 2.50 metres practicables, molt difícils, però, de determinar exactament, a causa de l'acumulació de terra i fullaca. Al davant tenen una arcada de dos metres en el punt culminant i, a baix, el forat de descàrrega. Seria una llàstima que aquests forns es perdessin, més si considerem que la seva conservació al paratge on són -a tocar la font de Malatosca- no seria costosa ni perjudicaria ningú. A l'altre costat de la riera, a la dreta volem dir, n'hi havia dos més de forns, prop del mas Les Casasses, que foren destruïts en un moviment de terres que s'hi practicà. En aquell indret ara hi ha un xalet.

La pedra cuita es portava cap al molí per molturar-la.

Un poc més amunt del molí de Malatosca, seguint la carretera a la Batllia, s'hi conserva un edifici on també s'havia fabricat ciment. Dintre la nau ara no s'hi veu res. A fora s'hi conserva un forn minúscul per fer-hi cuites petites i examinar la qualitat de la pedra extreta de les pedreres abans de coure'n grans partides. Té unes mides d'uns 40 centímetres de diàmetre i un metre de fondària. A aquesta instal·lació hi subministrava energia un motor de gas pobre ⁽²⁶⁾.

El molí de Malatosca figura en un inventari del patrimoni arquitectònic de Catalunya, on es diu que fou reformat durant el segle XVIII ⁽²⁷⁾.

La sordera d'en Coromina va facilitar un altre renom: A Sant Joan de les Abadesses li deien el **Sord de Malatosca**.

DECÉS DE LA MULLER I SEGONES NÚPCIES

Mentrestant han ocorregut fets importants en la vida del nostre home. El disset de maig de mil vuit-cents setanta-vuit moria Maria Anna Badosa i Bertran, l'esposa d'en Coromina. La denúncia al Jutjat de Ripoll la fa l'hereu, en Martí, que continua censat a Ripoll. Els pares també consten al cens, si bé el domicili figura a Sant Joan de les Abadesses. La partida de defunció fa constar la mort com provocada per **fiebre gástrica catarral tifoidea** ⁽²⁸⁾.

Ens arrisquem a pensar si en Coromina havia viscut amb dificultats el seu matrimoni. Algun familiar ha insinuat si la pobra dona era afeccionada a la beguda. Abonaria aquest supòsit el fet, gens normal per l'època, que en Joan Coromina celebrés segones núpcies el dia vint-i-cinc de juny d'aquell mateix any, poc més d'un mes després de morta Maria Anna. Ell té seixanta-tres anys i la nova esposa disset, escasament. És Na Maria Picart i Guillamet, nada a Santa Maria de Bolòs el quinze de juliol del mil vuit-cents seixanta-un, filla de Climent, oriünd de Camprodon, i de Maria, que ho és de Llanars ⁽²⁹⁾. Ens consta que tenia dues germanes i també un germà, aquest resident a Riu, on es casà l'any 1.884 ⁽³⁰⁾; aquestes dades permeten de suposar que en Coromina coneixia bé els Picart, perquè la casa pairal de la seva mare era Cufí i havien d'ésser-li ben coneguts aquells rodals i la gent que hi vivia. Segons els familiars Coromina-Moreta, els Picart eren els masovers de Can Agustí de Riu. El casament tingué lloc a la catedral de Girona, amb la presència de Bonaventura Floreta, que n'era el vicari, per bé que l'acta matrimonial sigui escrita a la parròquia de Santa Cecília de Sadernes pel seu rector Pere Planeses, segons que consta en la transcripció que se'n fa al Jutjat d'Oix el dia vint-i-sis d'abril del mil vuit-cents setanta-nou, quan Coromina s'hi persona per fer-ne l'assen-tament corresponent al registre civil.

Dn Pedro Planesas Pbro. rector de Sadernes, provincia y obispado de Gerona. Certifico: que en uno de los libros de Matrimonios de esta parroquia hay una partida cuyo literal es como sigue: En el dia veinte y cinco de Junio del año mil ochocientos setenta y ocho, Bonaventura Floreta vicario de la Catedral de

En Joan Coromina i Cufí amb la seva segona dona, Na. Maria Picart i Guillamet.

Gerona con autorización del Vicario General Dn. Ildelfonso de Híjar, unió en matrimonio en la Iglesia de la Catedral a Juan Coromina de edad de secenta y tres años natural de la Vall del Bac i vecino de Ripoll, viudo, hijo de los consortes Pedro Coromina (...) y Madalena Cufí de una; y de otra, Maria Picart, soltera, natural de Bolòs, de edad de diez y ocho años hija de los consortes Clemente Picart (...) y Maria Guillamet (...). Fueron testigos a este fin llamados Pedro Planas y Salvador Toralles, solteros vecinos de Gerona,

y enseguida fueron velados. Pedro Planesas Pbro. Rector. Es conforme a su original f. 45, Sadernas dia 22 de Abril 1.879. ⁽³¹⁾.

D'aquest casament n'hi ha un record molt bonic en la fotografia que oferim, on podem veure en Coromina assegut en una butaca, abillat amb armilla de dues botonades, xec i barretina llarga que li cau sobre el clatell. Complementa la seva vestimenta el corbatí nuat sobre el pit. La dona, dempeus, descansa la seva mà esquerra sobre l'espatlla dreta del marit. Va vestida amb sac i faldilla de capa, conjunt femení de l'època que es considera molt elegant. Els contraients, sense afectació, semblen plens de pau.

D'aquest matrimoni nasqueren sis fills, tres homes i tres dones, quatre dels quals són registrats a la parròquia de Sant Andreu de Porreres de la Vall del Bac on, si no nascuts, almenys foren batejats: Joan, Teresa, Margarida i Maria ⁽³²⁾; Pere i Salvador consten a Sant Joan de les Abadesses ⁽³³⁾.

Teresa, maridada amb Pere Marueta, morí a Sant Joan quan tenia poc més de vint anys ⁽³⁴⁾; Margarida fou albat a poc més d'un any ⁽³⁵⁾; Joan, el primogènit, es casà amb Anastàsia Subirós i fou un flequer molt reconegut que morí molt jove, als trenta anys ⁽³⁶⁾; Maria donà origen a la família Sanchez-Coromina ⁽³⁷⁾; Pere va ser el cap de la família Coromina-Guadayol ⁽³⁸⁾; i Salvador es casà a Campdevàdol amb la pubilla de cal Manyà i també, durant molts anys, fou flequer ⁽³⁹⁾. D'aquests germans, hem tingut la sort de localitzar-ne descendents a Sant Joan, a Ripoll, a Campdevàdol i a Olot, pels quals hem estat acollits amablement, i ens han facilitat orientacions i documents que han ajudat que el nostre treball progressés.

Un dels néts d'en Coromina, en Lluís Coromina i Subirós, morí a Olot el dia dos de gener d'enguany (1987) a l'edat de 85 anys. Era un home ben conegut a Sant Joan de les Abadesses per haver regentat la fleca de Ca l'Estàsia i per haver pres part en el moviment cultural popular. Els gegants de la vila porten una dedicatòria a l'esquena que el seu autor, l'escultor Fajula, adreçà a en Lluís: "L'autor d'aquests gegants els dedica a Lluís Coromina, que va ser el primer d'esperar-los". Això palesa, gràcies a Déu, com la família Coromina no és fossilitzada sinó ben viva, activa i molt ben considerada.

LA VIDA CONTINUA

Al molí de l'Arquet, a Ripoll, hi vivien els joves Coromina, Martí i Rosa; tenen les cèdules personals de l'Ajuntament de Ripoll. Entre els anys servats a l'arxiu municipal, curiosament agençat d'un temps ençà amb el treball pacient i perseverant del senyor Cutrina, hi trobem les llistes del 1.880 al 1.884, on figura el matrimoni ajudat per un cosí del marit ⁽⁴⁰⁾. En el cens de població del 1.888 els trobem acompanyats de llurs fills; Joan, Josep i Rosalia, d'onze, nou i sis anys ⁽⁴¹⁾. Testimonis familiars posteriors ens han fet saber que tingueren dues filles més: Paulina, que ingressà en un institut religiós, i Anna, que fou la petita de la germandat.

En l'aspecte fiscal hi ha constància del molí de l'Arquet a nom de Martí Coromina, registrat com a **horno de yeso**, del 1.882 al 1.895, data en què és qualificat com a molí que treballa menys de sis mesos. El total a pagar a l'any és de 23.37 pessetes. La matrícula continua registrant-lo fins al 1904, quan s'hi anota en llapis "Baja", i el 1.905 ja no hi figura. El padró de riquesa urbana del 1.892 el classifica com a **Molino de Cemento** ⁽⁴²⁾.

La tributació, doncs, d'en Coromina, es feia pel molí de l'Arquet que era on fabricava en aquesta zona. A Campdevàrol no és a la matrícula; de fet ell hi comprava la primera matèria, res més. En canvi és estrany no trobar-hi en Mariano Calciner -el que calcinava pedra a les Fontetes de Sant Grau, com ja hem explicat-, el cognom del qual era Casas. Hem pogut parlar amb néts seus, en Joan Casas i Casas, que viu a Ripoll, i amb les seves germanes, Matilde i Maria, de la Comunitat de Filles de la Caritat que regenten la residència d'avis de la Pobla de Lillet, els quals recorden com traficaven amb calç i que el negoci continuà un temps després de mort l'avi; de documentació o referència concreta no en tenen cap. Però testimonis de l'activitat d'en Mariano Calciner en són, evidentment.

ÒBIT D'EN COROMINA

En Joan Coromina va morir el vint-i-set de juny del mil vuit-cents noranta-cinc. La partida del corresponent registre de la parròquia ens en dóna fe: **Como cura-párroco de Sant Juan de las Abadesas (...) a veintinueve de junio de mil ochocientos noventa y cinco, mandé dar sepultura eclesiástica al cadaver de Juan Coromina Cufí,**

natural de la Vall del Bac, propietario, casado en segundas nupcias con Maria Picart, hijo de los consortes Pedro y Magdalena. Falleció de muerte natural dos días antes, a la edad de ochentidos años. Recibió los Stos. Sacramentos. Doy fé. Francisco Codina. Cura-párroco ⁽⁴³⁾. L'edat del difunt, però, no és exacta, perquè li faltava poc pels vuitanta anys. Era nascut l'octubre del 1.815.

D'ara endavant el protagonisme exclusiu el tindrà el seu fill Martí, que va viure en una època de canvis, de molta activitat, i estava compromès amb una herència difícil i forçat a una gestió que, almenys ara, sembla poc afortunada.

Aquí ens hem de referir als conflictes entre pare i fill que s'insinuaven en els capítols matrimonials de l'hereu. Però encara hi ha més. L'any 1.882 en Coromina féu un testament, les clàusules del qual semblen menystenir les possibilitats econòmiques de l'atorgant. Llegava als seus néts, els fills de la seva filla Magdalena, casada a Coldecarrera, 2.400 lliures, equivalents a 6.400 pessetes, a repartir en parts iguals entre ells. Però al nét fillol, l'Enric -que més tard fou capellà beneficiat a Olot- 200 lliures més, o sia, 533 pessetes. A la filla Teresa, nascuda del segon matrimoni, que a la data del testament tenia tretze anys, 4.000 lliures catalanes, equivalents a 10.666 pessetes. I als altres fills, nascuts o pòstums, el que els correspongués segons els béns que, en morir, deixés. A la seva esposa, Maria Picart, **tanto si se conserva viuda como si no**, els rendiments del Molí de Malatosca, calculats a raó de 3 pessetes diàries mentre tingués bona salut, i de 6 pessetes per als dies que estigués malalta. Al seu fill Martí li llega el molí de l'Arquet, del qual pot disposar per als seus fills o descendents. L'hereu universal, però, d'en Coromina, és Joan Coromina i Picart, el primogènit del segon matrimoni, el qual hereta, també, un cens de 612 escuts de pensió amb el capital que representa que els germans **Forcada y Cia me pagan en virtud de cierta escritura de convención y transacción** ⁽⁴⁴⁾.

La ruptura és evident, i l'existència latent d'algun conflicte entre pare i fill havia d'agriar, forçosament, les seves relacions. Deixar-li el molí de l'Arquet i privar-lo d'unes rendes que els Forcada li pagaven pel fet d'ésser veïns en l'explotació de l'aigua del Freser, sembla un càstig especialment intencionat.

El molí de l'Arquet passà a propietat dels Forcada, firma dedicada al ram tèxtil (llana). En el padró de riquesa urbana de l'any

1912 va a nom dels Forcada y Cia., i hi continua fins al 1936 ⁽⁴⁵⁾. L'any 1922, les germanes Forcada (Pilar i Magdalena) el van comprar a la companyia familiar, segons escriptura feta pel notari A. Par, de Barcelona. L'any 1929 l'adquireix la "Unión Industrial Algodonera" per aportació que en fan les susdites germanes Forcada ⁽⁴⁶⁾. Més tard l'edifici s'ha convertit en la seu de "La Preparación Téxtil", avui en plena activitat amb el treball de fibres acríliques i amb capital estranger. L'any 40, però, amb motiu dels danys provocats per les riuades, les ajudes que oficialment es van donar Preparación les demanà per la maquinària i matèries; per l'edifici, encara sol·licità els ajuts la família Forcada ⁽⁴⁷⁾.

Amb tot això, és obvi que les transformacions de l'edifici de l'Arquet havien d'ésser tant importants com per no reconèixer-lo.

TOT UN CARÀCTER

Cal tenir un gran respecte per en Joan Coromina. Ens deixà constància d'un treball tenaç i seriós en una època ben difícil pels grans canvis que s'obraven a l'influx del trànsit estructural i l'ús de noves tècniques que transformaren el país. Menystenir-lo com un home fet a l'aventura és injust i contradiu la mateixa realitat.

El que succeí és que Coromina fou depassat pels esdeveniments. Home d'extracció humil, pagès d'un racó de món, baldament que fos propietari d'una hisenda, pertanyia a una classe marginada totalment. Amb una instrucció primària, el negoci el portà a relacionar-se amb persones que el sobrepassaven per posició social, educació i tenir molt món, tot i que ell era prou viu per haver arribat a cotes ben enlairades. De temperament inquiet, poc dúctil i irreductible en la defensa del que ell creia just, es veié abocat a massa situacions conflictives i, de retruc, hi precipità el seu hereu, la manca de competència amb el qual arribà fins a l'enfrontament judicial en un procés de major quantia, les despeses de procurador del qual figuren a la llista dels deutes que el fill hagué d'afrontar una vegada mort el pare.

Hi havia en ell un aiguabarreig de qualitats i defectes en un temps de treballs i pugnes que requerien empresaris d'una empena extraordinària per afrontar-los, entre els quals hi trobà adversaris infatigables. Ramon Benet Rocasalves va sostenir diatribes contínues amb l'hereu Coromina quan ja es preveia un final dramàtic per a ell, el negoci i la hisenda familiar.

En Coromina fou un home d'anècdotes. El temps les afavoria ço que posa un puntet d'admiració per la vida d'aquest home. Se'n conten moltes. Dels seus familiars hem sentit explicar que fou amic del general Martínez Campos, a qui una vegada va avisar d'on eren les partides carlines perquè pogués fer-se escàpol. El militar li regalà un rellotge, i quan en Coromina anà a visitar-lo a Barcelona, gaudí de prioritat davant de tots els prohoms que esperaven audiència amb el general.

Fou allò que podríem resumir en poques paraules: tot un caràcter.

Signatura de Joan Coromina. Clixé gentilesa de l'amic Gabriel Alcalde.

2.- PROFESSIONALS DEL RAM

INDUSTRIALS CIMENTERS

A les acaballes del segle passat i a primers del present l'activitat industrial al Ripollès fou molt intensa. L'estructuració del país ocasionà un moviment important. La carretera N-152, en el tram de Ripoll a Puigcerdà, era transitable l'any 1865 mal que el viatge es fes amb diligències del tipus anomenat "seratanes", equipades amb sis cavalls a canviar a mig camí. La carretera de Campdevàrol al Coll de la Marolla és de principi de segle i permeté d'entrar en funcionament la part de la província de Barcelona, que ja era oberta feia temps. El tren arribà a Ribes de Freser el 1.919 i a Puigcerdà el 1.922 ⁽⁴⁸⁾. Tot aquest tragí permeté instal·lacions inaccessibles fins aleshores.

Centrant-nos al nostre tema, el ciment, l'animació es localitzà en dos pols ben destacats: Ripoll-Campdevàrol i Sant Joan de les Abadesses-Ogassa.

A Ripoll, en la matrícula del 1891/92 hi ha Josep Pons i Ramis, amb fàbrica de ciment a la Plaça de la Constitució, lloc que era al costat de l'actual edifici de l'Ajuntament. Aquest Pons, l'any 1.894/95 consta que treballava menys de sis mesos ⁽⁴⁹⁾, potser molent pedres a compte d'altri. Diu que en ocasió d'unes obres que s'hi feren en sortí una polseguera fenomenal, mostra evident d'haver-hi fabricat algun producte polsegós ⁽⁵⁰⁾.

A Campdevàrol, en l'antic Sant Llorenç, la primera referència al ciment la trobem en l'exercici 1.886/87, amb un Josep Ponts amb un forn situat al Forat dels Gats que hi figura fins al 94, any que hi consta com a baixa. El 1.898/99, l'agost, hi ha l'alta de Rosa Solanas, amb domicili a la barriada d'Armàncies, que hi continua fins al 1.904 en companyia, els últims anys, de Gabriel Platon ⁽⁵¹⁾.

De finals de segle a primeries del present, a Campdevàrol hi

hagué molts homes amb la pruija de convertir-se en fabricants, que no reeixiren. Potser tenien instal·lacions modestes, de caire familiar o amb escassos operaris, que treballaven intermitentment segons les possibilitats del mercat, especialment en la fabricació de guix, material molt abundant al llarg de tota la vall del riu Merdàs. Joan Carreras, fill de la vila, atent a la vida del poble, ens descriu aquests guixaires intrèpids: **Els homes atrevits que tenien esperit d'empresari, provaven sort en aquesta explotació perquè era poc el capital que es necessitava. Alguns d'ells, treballant de valent i amb fe, no sortí mai de la pobresa! Pels cafès, tavernes i carrers del poble, sempre veïeu gent que les seves robes eren blanques d'aquest material** ⁽⁵²⁾.

A l'any 1.905 apareix la raó social "Illa y Cia.", empresa formada pels senyors Illa, industrial paperer, Folcrà, mestre d'obres, i Sunyer, banquer a Ripoll. Aquesta indústria tirà endavant. Ella i la fàbrica de Francisco Federico Martín seran les dues de les quals ens haurem d'ocupar detingudament en aquest sector.

Del 1.919 fins al 1.930 hi ha diverses indústries més: "Carbonell y Cia" (1.919), Ramon Caminal (1.924), que es converteix en "Cementos Caminal, S.A." (1.926); i aquest mateix any s'hi afegeixen "Ernest Piñana y Cia", Ramon Pedrós i Hermenegildo Martí Oró.

SUPER GIPS ISART, S.A.

Des de l'any 1.930 s'hi troba la firma "Super Gips Isart, S.A.", indústria dedicada a la fabricació de guix, molt acreditada, i que està en plena activitat, situada a la sortida de Campdevànol per la carretera de La Pobla de Lillet. Aquesta empresa la trobarem, més endavant, en una societat gremial juntament amb industrials cimenters ⁽⁵³⁾.

Els anys 29/30 acaben les possibilitats de l'arxiu, treballat i cuidat amb estima però amb limitadíssimes possibilitats d'un agençament mínim. Fa uns dies (gener del 87) que hem llegit a la premsa que s'ha concedit una aportació econòmica a l'ajuntament per arranjar-lo degudament.

ILLA Y CIA. (PERNAU)

La fàbrica de la raó social "Illa i Cia", societat escripturada l'abril del 1.904 ⁽⁵⁴⁾, fou de les que arrelaren. L'edifici industrial encara es pot

La fàbrica Illa a CampdevànoI prop de la fàbrica i colònia Herand, a la carretera N-152.

admirar, tot i que és força esventrat. És a tocar la carretera N-152 i a curta distància de la colònia Herand, en una mica de revolt obert que fa la carretera; cau dessota els marges de la finca anomenada Pernau. L'edifici sembla que el bastí el Sr. Folcrà, mestre d'obres de Ripoll. No hem trobat, però, cap referència de la raó social "Canteras del Freser - Fàbrica de cementos y cal hidràulica", segons es parla ⁽⁵⁵⁾. Aquesta indústria treballà fins l'any 1.959. **A l'any 1.919, al inaugurar-se la via fèrria de Ripoll a Puigcerdà, també s'inaugurà l'"Apartadero Ylla", del qual sortien els vagons carregats camí de Barcelona. Els anys de més producció foren del 1.925 al 1.936, ja que dels seus cinc forns i cinc moles, en sortia una producció diària de cent a cent trenta tones. En aquests anys donava cabuda a una plantilla, del mes de març fins a primers de novembre, de cent-cinquanta obrers (...)** Llavors, la part d'hivern es reduïen a una cinquantena ⁽⁵⁶⁾.

Aquesta indústria connectarà, també, amb els industrials de la zona de Sant Joan-Ogassa, per explotar el carbó de Surroca.

El Sr. Illa feia paper a la fàbrica Herand, on tenia també, instal·lacions per calcinar i moldre la pedra de les abundants pedreres que hi ha en aquells indrets. En posar-se en funcionament la fàbrica de Pernau també continuaren els treballs a la fàbrica Herand. S'instal·laren uns carrils per a vagonetes que portaven la pedra calcinada a Pernau per moldre-la a l'Herand, perquè s'hi disposava de força hidràulica derivada d'un salt en el Freser i l'operació resultava més econòmica. Una vegada feta la molturació, les vagonetes retornaven a Pernau seguint un itinerari que començava per una palanca d'obra sobre la N-152, i seguia pel marge dret, per on s'arribava a la fàbrica a nivell del muntacàrregues, la torratxa del qual encara és ben conservada actualment, així com la palanca sobre la carretera.

Ara, la indústria paperera de l'Herand està integrada al grup Guarro i treballa a bon ritme.

De l'edificació de Pernau, mig ruïnosa, la gent del lloc encara en diu "la fàbrica Illa".

MAS-SOCIEDAD ANÓNIMA DE CONSTRUCCIONES

A la zona de Sant Joan-Ogassa hi tenim en Joan Coromina des del 1.882, que adquirí el Molí de Malatosca.

A les acaballes de segle, l'any 1.896, té lloc l'alta de Martí Mas i Tubau, terrissaire de Vic, com a fàbrica de ciment, amb tres forns intermitents, una pedra per moldre i un carro amb dos animals de tir; tot plegat per un total de 175 Ptes. anuals. Aquest Mas substitueix en la matrícula Joan Costa i Vila, moliner establert al Molí Gros.

Aquesta indústria, d'humils inicis, tindrà llarga vida i esdevindrà important. En l'exercici 97/98, consta domiciliat a Toralles (veïnat tocant a Sant Joan, on la companyia de ferrocarril construí l'estació terminal per a l'explotació del carbó de Surroca); el 98/99 a Font Vella, a la Riera de Malatosca ⁽⁵⁷⁾. L'any 1.903 adquireix el Molí de Malatosca. El 1.907 hi ha forns domiciliaris al terme de "Serradell", que és un mas situat en el serrat que és sobre els actuals vestigis de la fàbrica, prop de l'estació de FC. de Sant Joan. Martí Mas i Tubau inicià la construcció d'aquest edifici industrial.

A partir del 1.910 la indústria passa a nom d'Antoni Cabot i

Peracaula, amb domicili a "Serradell" i també al molí de Malatosca ⁽⁵⁸⁾. És a dir, que la fàbrica segueix igual; els Cabot acaben i perfeccionen l'immoble de la fàbrica i treballen fins l'any 1923, quan la "Sociedad Anònima de Construcciones" de Barcelona compra les instal·lacions dels Cabot, incloses les pedreres, els terrenys i la casa del "Serradell", una finca d'unes cent cinquanta hectàrees. Sembla que s'havia produït una situació deficitària per als Cabot, que vengueren les seves instal·lacions a un familiar que estava al front de "S.A. de Construcciones": el Sr. Ignasi Mas i Morell, arquitecte i contractista d'obres ⁽⁵⁹⁾. Els Cabot quedaren fora del negoci. Quant al cognom Mas del primer promotor de la indústria, no té res a veure amb el nou comprador; és una pura coincidència.

En el programa de festes de Sant Joan de les Abadesses de l'any 1927 hi ha una referència a aquesta indústria. La transcrivim perquè el lector pugui apreciar l'estima de què gaudia la família Mas a la vila:

Entre las industrias más importantes de esta villa, hay que registrar la de fabricación de cementos, tanto el llamado lento como el rápido. La S.A. de Construcciones, al frente de la cual figura una persona tan competente como el arquitecto don Ignacio Mas, ha sabido, en el poco tiempo que lleva dedicado a la explotación de esta fábrica, llevarla al nivel de las mejores, pues ha introducido en ella tan importantes mejoras y la ha enriquecido con tales elementos de trabajo que hoy se reputan sus productos como de los más perfectos que se utilizan en el ramo de la construcción. Esta Sociedad Anònima no sólo adquirió el inmueble en que se halla instalada su maquinaria para la producción de cemento, sino que ha adquirido diferentes propiedades colindantes, tanto para asegurar la materia prima, como para llevar a la práctica una serie de hermosos proyectos, entre los que figura la urbanización de la zona que comprende desde la Estación de ferrocarril hasta el Puente, cuyo plano hemos podido admirar. Esta empresa de interés general, da una cabal idea del carácter de la "S.A. de Construcciones" ⁽⁶⁰⁾.

La fàbrica va treballar àdhuc durant la guerra civil del 1.936/39, fins que el primer de febrer del 39 l'exèrcit republicà, que hi havia instal·lat un arsenal, la dinamità i quedà quasi anihilada. L'explosió fou

fantàstica. Alguns rails de les vagonetes de transport van anar a parar al cementiri de la vila, a l'altre costat del Ter, a la carretera a Sant Pau de Segúries. El Sr. Ignasi Mas, abatut, cedí el negoci al seu fill, Antonio Mas i Brossa, també arquitecte i contractista, que va reconstruir l'edifici i posà la indústria novament en marxa. Va treballar a bon ritme. La seva producció era d'unes 50 tones diàries. Funcionà fins l'any 1.975, quan el Sr. Mas va plegar. La indústria, però, va funcionar uns cinc anys més a compte d'"Indústries Benet, S.A.", d'Ogassa, que explotava els materials de les pedreres de Serradell i els calcinava en els formidables forns de Can Mas. En feien unes vint-i-cinc tones diàries, que eren portades a la fàbrica Benet, on s'acabava el producte amb molins de boles i un aparell anomenat refí (refino, en el gremi), per mitjà del qual es redueix el ciment a pòlvores impalpables. L'any 1980 s'acabà aquesta explotació addicional i es vengué.

Ens plau de fer constar que a més de la informació escrita que ens facilità el senyor Mas en data 4.IX.86, el gener del 87 tinguérem ocasió d'una llarga entrevista a Barcelona. El nostre agraïment per les atencions de què fórem objecte.

MARTIN A TORALLES

A la barriada de Toralles de Sant Joan hi ha la fàbrica de Francisco Federico Martín Passebois, un home originari de França amb el títol de Maitre Menier, equivalent al de facultatiu de mines, que havia vingut a treballar a les mines de carbó de Surroca. Era fill de Francisco Federico Martín Arnal i Luisa Passebois i Santel, de Sallés-Fordon (França), nat, segons dades fornides en la partida del seu decés, l'any 1.825⁽⁶¹⁾. Estava casat amb Luisa Eugènia Passebois Romieu, de Vilás, Lorena, que era filla de Federico Passebois Santel i Joana Romieu. Eren, doncs, cosins i, per tant, en els seus fills es repetiran els cognoms, ço que pot originar alguna confusió en estudiar l'origen de la família.

Martín treballà a les explotacions carboníferes de Surroca, d'on s'extreia gran quantitat de carbó. **Arran de l'explotació minera, el 1.900 s'arribà a 1.578 habitants, i s'abastia de carbó tot l'Estat espanyol.** Se sap que va fabricar objectes de vidre. Potser havia començat com un passatemps. El cert és que a Surroca hi hagué un forn de vidre del 1.800 al 1.850, i encara se'n conserva el topònim; és un local situat darrera el restaurant Can Tal·lara⁽⁶²⁾.

Pont de Malatosca, construït i ampliat pr la família Martín.

Francesc Frederic Martín, però, s'inicià en la fabricació de ciment i d'ell en derivà una nissaga de cimenters important. El seu origen francès fa que se'l conegui com a "Marteng", així, afrancesat; la seva senyora, molt respectuosament, se l'anomenava la "madame". La informació més important de què disposem és un fullet que F. Martín edità per repartir als visitants de l'Exposició Universal de Barcelona de l'any 1.888, on s'explica les característiques de les dues fàbriques que tingué: la de Toralles i la de Campdevàrol. Aquest llibret de Martín, barreig de realitats aconseguides i projectes a desenvolupar, no és pas fàcil de comprendre; el sentit del seu missatge s'ha de treballar una mica. És possible que, fet al seu francès, li fos difícil d'obtenir un llenguatge més clar, directe i fluid ⁽⁶³⁾.

Los primeros ensayos de la Cantera de Cemento, situadas en el término de San Juan de las Abadesas (...) fueron hechos en 1.850, pero no se dió, por falta de consumo, principio a las obras

que en al año 1859, época en que se aumentaron los trabajos en las Minas de Carbon de piedra de Surroca (...) en las cuales se empezó a gastar cemento en las obras hidráulicas y entonces se extendió el consumo en las partes que permitieron los transportes las vías de comunicación que estaban en aquel tiempo en mal estado (...) Un litigio que intentó un tercero sobre las aguas que dan fuerza para los movimientos de los artefactos de la molienda de esta fábrica de cemento, ha retardado desde años su desarrollo e impidió poner en planta los proyectos que iban a ejecutarse; pero terminado felizmente este litigio, se va a dar principio a las obras de los nuevos proyectos.

El material arrenecat de les pedreres era transportat amb vagonetes als quatre forns de calcinació i al molí. D'ací, fins a la terminal de Toralles, també amb vagonetes. La producció era de 25 tones diàries de ciment ràpid i lent, i 8 tones de calç. S'hi ocupaven una mitjana de quaranta treballadors. Els jornals, per categories, eren: miners, de 3 a 3.50 pessetes; peons, de 2.25 a 2.75 pessetes; i els menors, d'1 a 2 pessetes.

El preu de venda del ciment, posat a l'estació del Nord de Barcelona en partides de 10 tones, era de 16,50 a 16,75 pessetes la tona.

Aquest ciment va concórrer a l'Exposició de Barcelona de l'any 1.871 anomenada "Exposición General Catalana", on va ésser guardonat amb menció honorífica, segons diploma atorgat per la "Junta Directiva de Ferias, Exposiciones y Fiestas Populares de Barcelona", creada per l'Ajuntament, que presidia F. Soler i Matas, el 24 d'agost del 1.871. El president de la seva junta era Francesc P. Rius i Taulet.

Francisco Federico Martín aixecà la seva primera fàbrica sobre terrenys propietat de la família del marquès de Puerto Nuevo, amb un contracte per un determinat nombre d'anys que fou signat el vint-i-cinc d'abril del 1.860 entre la Sra. Maria de Ferrer i de Manresa i el Sr. Fèlix Macià i Gelbert d'una banda, i J.F. Martín de l'altra, i en el qual se li concedeix poder extreure pedra per fer-ne ciment romà i calç en les terres conegudes amb els noms de "Toralles" i "Cavalies"⁽⁶⁴⁾.

Aquesta data, la del 1.860, també la donen com a certa altres autors, com és ara una escriptora especialitzada en temes juvenils, prou coneixedora dels industrials del ram del barri de Toralles⁽⁶⁵⁾.

També ens consta que l'abril del 1.861 Martín sol·licità del Govern Civil de Girona autorització per **utilitzar dos saltos de agua del torrente Malatosca en término de Surroca, distrito municipal de Ogassa. Una de las presas está situada a 50 metros más abajo de un puente de madera cuyo puente está señalado en el plano. La segunda presa se situará en el punto llamado Fuentes de Toralles. Las aguas de las dos presas volverán al torrente cién metros más abajo de las Fuentes de Toralles.** ⁽⁶⁶⁾.

Aquesta sol·licitud suggereix la idea d'una ampliació a fer pròximament, i permet de creure que Martín, com tots els industrials cimenters, començà la fabricació en unes instal·lacions més aviat modestes, provisionals -tot i disposar de quatre forns de calcinació de deu metres d'altura i de dues moles per a la molturació de la pedra calcinada-, i potser aprofitant algun vell molí fariner per poder treballar amb força hidràulica, detall aquest darrer que no hem pogut esclarir. Un començament d'elaboració d'aquest tipus faria entenedor el paràgraf del fullet del 1.888, on s'explica: **Los terrenos en donde deben plantearse estas dos nuevas fábricas, son propiedad del mismo Federico Martín, así como las canteras: en el primer salto por una contrata de ciento veinte años, y en el segundo con propiedad exclusiva** ⁽⁶⁷⁾.

Desorienta que l'any 1.888 ens parli d'alçar dues fàbriques a Toralles, si no admetem l'existència d'unes primeres instal·lacions modestes, perquè, realment, els Martín tingueren dues fàbriques a Toralles. Una és la bastida sobre terrenys aliens -baldament es digui, emparant-se amb un contracte, que són de propietat-, i l'altra s'aixecà a partir del 1.888, com veurem, prèvia una anotació familiar per seguir a la nissaga.

En morir Francisco Federico Martín el succeí el seu fill, Jeremías Frederic Martín Passebois, que es casà a Sant Joan de les Abadesses amb Eulàlia-Emília Soler i Carrer ⁽⁶⁸⁾. La família, doncs, quedà arrelada al país, on van ésser persones molt apreciades. Els Martín-Soler van ser sis fills i un d'ells, el tercer, Frederic, fou qui continuà i féu prosperar la indústria.

Com que la situació de la fàbrica en terreny d'altri, amb contracte de llarga duració i tot, suggeria la idea de precària, els Martín van edificar una segona fàbrica situada més avall, passada l'estació

terminal de Toralles, en terrenys que foren del mas anomenat "La Grabulosa", d'unes 96 àrees, segons compra que se'n féu el març del 1.888 ⁽⁶⁹⁾, que s'engrandiren amb 7 hectàrees més d'uns terrenys comunals que hom anomenava amb el nom del mas susdit, segons escriptura de compra datada el febrer del 1.890 ⁽⁷⁰⁾. I, encara, s'ampliaren amb la compra d'uns terrenys de l'Estat coneguts amb el nom de "El Serrat de la Creu", amb una extensió de 78 hectàrees, escripturada l'abril del 1.917, després d'una subhasta que partia del tipus de 5.319 pessetes i que un comprador féu pujar fins a 12.025, el qual cedí els drets a la senyora Emília Soler, Vda. de F. Martín. La nova fàbrica, doncs, sí que seria construïda en terrenys propietat de la família ⁽⁷¹⁾.

Això no obstant, el contracte dels terrenys de la primera fàbrica fou renovat el novembre del 1.903, amb el caràcter de prorrogable en terminis de 10 anys fins al límit de 80 ⁽⁷²⁾.

MARTÍN A CAMPDEVÀNOL

L'empenta d'en "Marteng" el portà a obrir una indústria a la zona de Campdevàrol, on les pedreres donaven un material de molta qualitat. Ell l'anomena "Fàbrica del Prat de Molinou", i està situada a tocar el pont dels Baups, entre la carretera N-152 i el Ter. Allà hi havia un molí fariner conegut amb el nom del "Molí d'en Xec" i després d'en "Marteng".

Recordem que hem trobat Martín com a president del Casino de Ripoll, en una subhasta el desembre de 1.880, ço que suggereix que residia a la vila per endegar la nova fàbrica mentre el seu fill, Jeremías-Federico, de 23 anys, tenia cura de la de Toralles.

El que no explica Martín és on feia la cuita de la pedra, inicialment almenys, ni d'on la treia. En realitat, la calcinació la feia en uns grans forns que va construir a la baga de "Molinou", la gran masia de la barriada de Sant Martí d'Armàncies, sobre els quals la mateixa muntanya li oferí una pedrera grandiosa, a nivell just per carregar els forns. La molturació es feia al molí d'en Xec on, amb el temps, aixecà les instal·lacions adequades.

El lloc on era aquest molí actualment és ocupat per la colònia

d' "Indústries Noguera". En temps reculats el paratge pertanyia a l'ajuntament de la "Parròquia de Ripoll", que un decret de l'any 1970 anexà a Ripoll, disposició que no es complimentà fins al 75 per qüestions entre els dos municipis. Ben a prop acaba l'aqüeducte que porta l'aigua a la fàbrica Noguera.

En una de les nostres visites per aquests indrets, vam poder conèixer el senyor Enric Cabanes, que amb la seva esposa regenta un comerç a la mateixa colònia Noguera. Ens explicà que de jovenet havia estat escolà de Campdevàrol i havia acompanyat el Viàtic per aquests indrets, perquè eclesiàsticament el tocom pertany a aquella parròquia. Les parets d'uns horts d'allà mateix marquen el terme. Administrativament pertanyen a Ripoll. Bé, doncs ell recorda que quan hi venien pels serveis religiosos, encara hi havia instal·lacions i coberts de la indústria de ciment.

Aquests terrenys pertanyien a l'heretat de Casadesús; des de l'enllaç matrimonial d'un hereu d'aquella nissaga amb la pubilla de Molinou passà tot a aquesta última casa, que amb el temps reuní un patrimoni molt important ⁽⁷³⁾. Això aclareix per què d'aquest lloc hom en deia el Prat de Molinou.

Observem com Martín, en aquesta zona, ha anat justament cap on treballava en Coromina feia alguns anys.

La fàbrica, que començà a bastir-se l'any 1.883, tenia dos forns de ciment, dos de guix i un per a calç, amb dues moles per a la molturació. Ocupava trenta treballadors i la producció era de 15 tones diàries de ciment, 10 tones de guix i 2 de calç. Amb les ampliacions de moles i forns calculava aconseguir poder fabricar, cada dia, de 30 a 40 tones de ciment, de 50 a 60 tones de guix, de 5 a 10 tones de sulfat de calç, i calç **para el consumo del país**. Els preus resultants posat el gènere a Barcelona i per tona, eren: 16,50 pessetes pel ciment; 18 pessetes pel guix i 36 pessetes pel sulfat de calç, sac inclòs.

L'opuscle s'acaba afirmant: **La calidad de los productos de estas fabricas es bastante conocida del público, y lo atestiguan las numerosas firmas puestas al pié de los certificados que siguen, cuyos originales guardo en mi poder como a justificativos.**

Els certificats aplegats procedeixen de Surroca, Ogassa, Sant Joan de les Abadesses, Ripoll, Campdevàrol, Ribes de Freser, Torelló, Manlleu, Vic, Granollers i Barcelona. Pertanyen a dos períodes ben

concrets: un grup són de l'any 1.871 i l'altre del 1.888. Dels del primer grup a Surroca trobem els més explícits. X. Dulcloux, enginyer director de les mines de la societat "El Veterano", diu **que hace más de diez años que se emplean en nuestras labores**. Mazel Philippe, miner contractista, diu que usa el ciment des del 1.860. Joaquín Álvarez, capatàs de "El Veterano", afirma que fa més de 10 anys que usa el ciment Martín. Aquests testimonis ens remeten cap a l'any 1.860, que és la data que Frederic Martín dóna en l'opuscle, en començar l'explicació. A Ripoll, un diu que gasta el ciment des de 1.866 i un altre que l'usà en el fonament d'un pont fet el 1.868. A Sant Joan de les Abadesses una certificació afirma que s'ha usat des del 1.860. Allò curiós, però, és que en un certificat encara se l'anomena **ciment romà**, cosa que recorda com els primers ciments usats al país vingueren d'importacions d'Itàlia.

Els del segon grup, de l'any 1.888, no aporten cap dada que interessi referent a una possible datació, que és el que convé. Els germans Bassegoda, de Barcelona, que clouen el fullet, diuen: en Pere, mestre d'obres, que **hace tres años** i en Joaquim, l'arquitecte, **que después de emplear hace mucho tiempo...**

Ara bé, si Martín mostra, amb fretura sembla, haver-se iniciat en la fabricació l'any 1.860, per què en el membret dels seus impresos, que més tard serà la seva marca registrada, es diu **fundada en al año 1.870?** És una altra qüestió que no hem pogut esclarir.

En efecte, el cognom Martín és marca registrada des del març del 1.945. El dibuix que s'hi acompanya consisteix en dues circumferències concèntriques entre les quals hi ha la llegenda **Fabcas. en Torallas - San Juan Abadesas. Fundada en el año 1.870**. Al mig de la circumferència interior i entre dues cordes, la paraula "Martín", dessota la qual s'escriu **Producción diaria 120 Tdas**. En la meitat superior de la circumferència externa la llegenda: **Antigua y acreditada marca** ⁽⁷⁴⁾.

Frederic Martín Soler féu honor a la nissaga. Va ésser un home treballador i menà la fàbrica a nivells de producció elevats. A més del negoci familiar, fou l'animador més destacat de les societats gremials. Els Martín han deixat obres per obtenir salts d'aigua o per l'assentament de rails per a vagonetes de transport de pedra o carbó, autènticament sensacionals. Una obra ben fàcil de veure és el Pont de Malatosca, que

és de dos pisos. El primer va servir per passar-hi els carros que portaven carbó. Quan s'adoptaren les vagonetes sobre carrils, damunt del pont vell s'hi aixecà un segon pont, molt més llarg, per la separació de les vessants, que és d'un efecte sorprenent.

Martín Soler va sofrir la postració que seguí la contesa del 36-39. Alguns amics el van animar a recomençar confiats en les seves qualitats humanes i tècniques. Va reeixir i les fàbriques van tirar endavant.

Casat amb Dolors Ric, morí l'any 49, als 54 anys d'edat, massa jove pel joc que podia donar encara.

Les dues fàbriques van continuar amb la direcció en mans de la part de la seva única filla, supervisada per la branca familiar de les germanes del finat, fins que l'any 1962 es decidí la partició de béns. A la filla Lluïsa, li quedà la fàbrica vella amb la raó social "Cementos Martín, S.A.", i als altres familiars la fàbrica nova, que girava amb el nom de "Sociedad Anónima Martín Soler". La primera va treballar fins al

El cognom Martín fou associat al vdeïnat de Toralles.

1.970; la segona havia ja plegat un any abans. ⁽⁷⁵⁾.

El cognom Martín ha quedat associat al veïnat de Toralles amb la retolació, adoptada per l'Ajuntament de Sant Joan, on es posa el número de cada casa d'aquella barriada amb la denominació "Disseminat Can Martín - Toralles".

El programa de festes de Sant Joan de l'any 1927, que ja hem vist en parlar d'altres industrials, li dedicà sentits elogis:

Vda. de Federico Martin. Fundada en el año 1.860, ésta es la fábrica de cemento más antigua y sus productos son tan acreditados que se hace superfluo su elogio (...) Al frente del negocio se halla el hijo de don Federico Martín, persona culta y muy entendida gracias a la cual su fábrica resulta cada día más interesante. La crisis del ramo de construcción que tanto se deja sentir, no le afecta, porque el cemento Martín resulta imprescindible a cuantos alguna vez lo han empleado. Como ciudadano, Dn. Federico es estimado por cuantos le han tratado, sea cual sea la clase social a que pertenezcan. Y entre sus obreros es un compañero más. Este es su mejor elogio (...) Su producción anual alcanza unas 20.000 toneladas al año pudiendo triplicarla con poco esfuerzo, como ya lo ha demostrado.

L'ANOMENADA FÀBRICA BALAGUÉ

En el terme municipal d'Ogassa hi ha dos industrials cimenters que cal tenir en compte. Són Joan Balagué i Albareda, amb fàbrica a Surroca, i Ramon Benet Rocasalves, a Ogassa.

Hem d'advertir que els arxius municipals d'Ogassa foren destruïts l'any 1.936, i ens haurem de valdre de documentació d'altres procedències.

Referent als Balagué, llegim l'addició a l'inventari dels seus béns relictes, feta el dinou de desembre del mil nou-cents dos, en el seu testament atorgat el sis de juliol de mil vuit-cents noranta-set. Afegí un salt d'aigua al riu Ter de dos mil litres per segon, la concessió d'explotació del qual estava pendent d'aprovació, i que tenia dividit amb Ramon Benet Rocasalves per a la producció d'energia elèctrica que **destinaven a las fábricas de cemento que poseían en los términos de Surroca y Ogassa**. La part d'aquest salt d'aigua, en data vint-i-dos de gener del mil nou-cents tres, Maria Rovira, Vda. de

Ruïnes de la que fou "fàbrica" Balagué, encimbellada al muntanyam de Surroca.

Balagué, la traspassà als Benet, i aquesta família hi posà en marxa una central elèctrica ⁽⁷⁶⁾.

Els Balagué, però, no tenien fàbrica pròpia; eren arrendataris de "Minas de Barruelo", filial de "Sociedad del Ferrocarril y Minas de San Juan de las Abadesas", que va edificar la fàbrica en terrenys que eren muntanya de l'Estat. Quan, per una disposició del govern Primo de Rivera, les companyies de ferrocarrils hagueren de deixar l'explotació de mines, aquesta fàbrica va tancar. Aleshores, els altres industrials, temerosos que poguessin quedar sense combustible per la calcinació de la pedra calcària, i també per poder evitar que a la fàbrica Balagué els pogués sortir un competidor, l'any 1.926 es van unir i formaren una societat anomenada "Arrendataria de Surroca, S.A.", amb l'objecte d'explotar les mines de carbó, especialment les pissarres vituminoses, les cendres de les quals augmentaven la plasticitat del ciment, resultant-ne millorat el producte final. També explotaven la hulla per a la

venda, i fabricaven ovoides de carbó. Els components d'aquesta societat arrendatària foren: "Hijos de R. Benet", "Federico Martín, S.A.", "Sdad. Anma. de Construcciones" i "Illa y Cia.", que explotaren el carbó que els era necessari. Ara bé, la fàbrica Balagué es deixà sense funcionar i s'anà enrunant fins a quedar-ne els vestigis actuals. Són unes ruïnes imponents, amb parets arrapades al pendís de la muntanya, arcades que no aguanten res i la xemeneia, dreta i sencera encara, de secció quadrada, visible de ben lluny.

Impressiona de veure aquestes restes industrials a aquelles altures, i imaginar-se com podia funcionar la fàbrica allà dalt. Hom s'assebenta que disposaven d'una màquina de gas pobre -de vapor- construïda per "Maquinista Terrestre y Marítima", amb llicència de la casa S.L.M. de Suïssa. Però també d'electricitat que li subministrava l'empresa Saiós, de Ripoll, amb un tirat de línia fenomenal, que tremuntava tot aquell muntanyam. El ciment el baixaven per mitjà d'un pla inclinat, talment es feia amb el carbó. En arribar a baix era transportat a la terminal de Toralles, on es carregaven els vagons del ferrocarril ⁽⁷⁷⁾.

L'any 1.941 els Benet es van separar de l'Arrendatària bo i compromentent-se a ésser-ne clients i afavorir-ne la política. Les seves accions foren adquirides per "Super Gips Isart, S.A.", la fàbrica que hem esmentat breument en parlar de la zona Ripoll-Campdevàno, que per a les seves cuites necessitava hulla, perquè les pissarres li embrutien el producte. L'Arrendatària cessà el trenta-u de desembre del mil nou-cents seixanta-set ⁽⁷⁸⁾.

També l'any 1.926, el vint-i-quatre de desembre exactament, aquests industrials cimenters van constituir una comercial amb el nom de "Cementos de San Juan de las Abadesas y Ripoll", l'objecte de la qual era la compra-venda dels ciments que fabricaven. El capital social era de deu mil pessetes, representat per vint accions de cinc-centes pessetes cada una. Quedà subscrit pels socis. Illa y Cia., 5 accions; S.A. de Construcciones, 5 accions; Hereus de Ramon Benet Rocasalves, 5 accions, i Federico Martín Soler, pels hereus de F. Martín Passebois, 5 accions ⁽⁷⁹⁾. Aquest últim fou qui treballà més per l'èxit d'aquesta comercial.

INDUSTRIAS BENET, S.A.

D'aquesta indústria en tenim notícies ben concretes. És un projecte de modificació de l'aprofitament de les aigües de la Riera de Malatosca, on s'explica: **Desde el año mil ochocientos ochenta y cinco D. Ramon Benet tiene establecida una fábrica de cemento y cales hidráulicas en el distrito de Surroca, término municipal de Ogassa y paraje denominado Camp dels Aills, situado en la margen derecha del torrente de Malatosca.**

En un principio utilizaba como fuerza motriz la del molino harinero llamado Molí dels Aills, propiedad de Dn. Luís Pascal Planas. En pocos años adquirió la fabricación grande impulso y ya en mil ochocientos ochenta y ocho resultaba insuficiente la fuerza del molino para la producción que debía dar la fábrica ⁽⁸⁰⁾.

El molí dels Aills tenia autoritzada la utilització d'aigües del torrent de Malatosca des del trenta de maig del 1.865 ⁽⁶¹⁾, i l'ampliació primera que hi féu Benet se li concedí el vint-i-set de juliol del 1.889 ⁽⁸²⁾. Per tant, sembla que Benet se serví del molí en règim de lloguer fins que

Les "Industrias Benet, S.A.) (I.B.S.A.) a Ogassa, en ple funcionament.

en féu la compra, el dinou de maig del 1.896, junt amb dues quarteres de terreny, amb les següents afrontacions: llevant i migdia, amb el torrent de Malatosca fins al desguaç del torrent de la Coma, part amb terres del Marqués de Puerto Nuevo i vagonetes de "Caminos de Hierro del Norte"; a ponent, amb el torrent de la Coma fins a la via, tocant el camp i les feixes del mas Negrillo; i a tramuntana, amb el mas Negrillo. Era una segregació del mas ca Valies. També hi anava inclosa la concessió d'aigües obtinguda l'any 1.865. El preu de la venda fou de dues mil set-centes noranta-cinc pessetes amb quaranta-cinc cèntims, i es féu per tal de poder atendre, el venedor, uns deutes que arrossegava i per poder pagar les legítimes a les seves germanes. Ell en rebé cent seixanta pessetes i la resta la retingué el comprador per lluir i quitar les obligacions endarrerides del venedor⁽⁸³⁾.

Aquest molí tenia el seu cap-rec un poc més amunt del Pont de la Patrulla, on, després d'un gorg, hi ha les restes de la resclosa que embassava l'aigua. El rec continuava, després del pont, per la part dreta de la riera. Ara és difícil de seguir, perquè sobre d'ell s'obrí un camí carreter i el desmunt en colgà trossos i en malmeté d'altres. Quan, amb el temps, quedà inutilitzat el molí dels Aills, es desvià el curs de la riera en un petit tram per evitar que entrés en el recinte industrial que s'hi aixecà.

El Pont de la Patrulla és un dels antics ponts de la contrada. Havia estat de fusta, apte només per a carros. Encara són visibles els forats de secció quadrada a les penyes de la llera de la riera, en els quals estaven encastats els cairats de cor de roure que sostenien el pontarró. En alguns forats encara hi ha la fusta sense consumir-se. Benet el substituï per un d'obra de dos ulls, construcció curiosa que l'any 1.949 va ésser desfigurada per mor de donar més obertura a la corba que feia el pont.

La canalització de l'aigua obligava a fer diverses instal·lacions de tubs, canals coberts i recursos d'enginy molt agut. La tenacitat dels cimenters queda provada en veure les seves obres. Al molí dels Aills, com que una de les conduccions tenia molt de desnivell i les aigües, més amunt, havien servit per al rentat dels carbons, l'aigua baixava molt negra, carregada de pols de carbó. Quan aquestes aigües estaven quietes, la pols del carbó s'assolava formant com un llot. Per això la bassa del molí fou partida i es feia servir, alternativament, ara una part

ara l'altra, ço que permeté d'aprofitar aquest llot carbonífer que, una vegada sec, era un excel·lent combustible gratuït. Se'n deia **Barros**. Al llarg de la riera les basses on quedava la matèria es repartien entre el veïnatge i tothom aprofitava aquest material. Barrejat amb una mica d'argila se'n feien unes boles magnífiques, talment els ovoides que fabricava la companyia de les mines, o l'arrendatària. Els anys quaranta i cinquanta encara s'aprofitava aquest material en el curs de la riera ⁽⁸⁴⁾.

A l'entrada de la fàbrica Benet hi ha una rajola que recorda els començaments de la indústria, amb la inscripció: **R.B. Año 1.886** i un motiu floral als quatre cantons.

Els Benet, però, tenien una fita a assolir assenyalada per un projecte industrial redactat l'any 1.891. Els càlculs s'havien fet per a una producció de 20 mil tones anuals, ampliables a 30 mil, amb terrenys per a les diverses instal·lacions de 15 mil metres quadrats (quatre quarteres i dos quartans, aproximadament), canal, resclosa, edifici, motor, des-aigües, moles, sedassos, vuit forns de dotze metres d'altura, turbina de 250 HP. nominals, vuit moles, trencadora, tolves, elevadors, quatre quilòmetres de via, cent vagonetes. Cada un dels forns donaria, en vint-i-quatre hores, catorze tones de pedra calcinada. Es treballarien tres-cents dies a l'any. Tots aquests elements permetien de concloure que el preu del ciment, posat a Barcelona, resultaria a unes dotze pessetes cinquanta cèntims la tona, i el preu de venda en grans partides, en competència amb els ciments procedents d'altres fàbriques de Catalunya, estava a una mitjana de quinze pessetes tona ⁽⁸⁵⁾.

És clar que aquest projecte no es féu de cop; així veiem com, ja la indústria en marxa, es fan noves adquisicions, com és ara, el febrer del 1.902, el "Camp de la Vella, parcel·la de terra prop del torrent de la Coma, el "Bancal del Casal" ⁽⁸⁶⁾; o l'abril del 1.903 el "Camp de la Carretera", el "dels Alls", el de "la Baga" i la "Coma de Colldart", segregades del mas ca Valies ⁽⁸⁷⁾. Peces de terra diverses que permeten, a més de l'assentament d'una edificació apropiada i el terreny necessari per a les activitats pròpies del ram, que necessiten amplitud, assegurar-se, també, el forniment de matèries primeres en pedreres apropiades. Amb tota aquesta dotació, la fàbrica assolía la possibilitat d'una producció quantitativament important, i una qualitat continuada en vista a guanyar-se un prestigi.

Dels successors de Benet Rocasalves hem de destacar el seu

fill Josep, un home de molta activitat, amb una gran visió de les coses i un acusat sentit de progrés que va estar sempre per davant del seu temps.

El reiterat programa de festes de Sant Joan de l'any 1.927 també parla dels Benet, encara que breument, perquè la fàbrica de ciment no és en el seu terme. En referir-se, però, a "Hijos de Ramón Benet" -que era la raó social d'aleshores- els qualifica de **gran potencia industrial de esta villa. Además de la importante fábrica de cemento que poseen en el vecino pueblo de Ogassa, son los propietarios de la hermosa central hidro-electrica para suministro de luz, fuerza motriz y calefacción a la población y su comarca. Fué fundada esta central en el año 1.902 en éste término municipal i a orilla del Ter, aprovechando un hermoso salto de 25 metros de desnivel y que produce fuerza útil de 500 HP.**

Quan l'any 1.940 es produïren les grans riudes amb inundacions devastadores, amb un nivell de les aigües que avui sembla de somni, s'inundà la fàbrica de ciment d'Ogassa i quedà molt malparada la central elèctrica del Ter. Fou un moment de grans dificultats.

Per aquells temps, els Benet entroncaren amb els Campí, que estaven dedicats a la indústria química, amb el casament dels respectius fills Dolors i Josep. Aquest fet propicià que, el juliol del 1.941, es constituís la societat "Indústries Benet Sociedad Anónima" (I.B.S.A.), amb l'objecte de fabricar energia elèctrica, ciments naturals i artificials i ovoides de carbó⁽⁸⁸⁾. La reacció havia estat a l'altura de les circumstàncies, i la indústria superà aquell tràngol i assolí l'èxit. Encara avui està en plena activitat amb l'elaboració de ciment ràpid que s'expandeix en sacs de paper, interiorment plastificats, de 25 quilograms, impresos amb la marca, procedència i qualitats del producte. Destaquem-ne la resistència de 50 quilograms als set minuts i de 100 als vint-i-vuit.

Els quatre industrials que formaren la societat comercial l'any 26, Benet, Martín, Mas i Illa, havien projectat d'instal·lar una fàbrica de ciment artificial, l'anomenat pòrtland, i fins s'arribà a comprar alguna màquina. La manca d'acord entre ells quatre demorà la realització i, més que res, l'esclat de la guerra del 36-39 féu que el projecte quedés abandonat; mai més no es reprengué⁽⁸⁹⁾.

L'ARRIBADA DEL CIMENT PÒRTLAND

El ciment artificial havia arribat amb el nou segle. La seva competència fou molt gran per als ciments naturals, i determinà el successiu tancament de moltes fàbriques.

El catàleg de l'exposició industrial de Barcelona l'any 1.985, sota el títol "Catalunya, la fàbrica d'Espanya", ens ho recorda: **La construcció d'embassaments per l'aprofitament hidroelèctric, així com el creixement urbà, imposen l'ús del ciment artificial, que té la doble virtut de cuallar amb rapidesa i sota l'aigua. La nova indústria començà a Catalunya amb l'esplèndida fàbrica del Clot del Moro, erigida el 1.901 a Castellar de N'hug per iniciativa d'Eusebi Güell, el famós fabricant cotoner** ⁽⁹⁰⁾.

D'un reportatge periodístic prenem els paràgrafs per a la descripció de la nova indústria: **A principios de siglo Rafael Gustavino realizó el proyecto de uno de los edificios industriales más exóticos y hermosos de Catalunya (...) Los trazos modernistas de la construcción se erigieron en un notable y sorprendente contras-**

La fàbrica Asland situada al Clot del Moro, a Castellar de n'Hug

te con el entorno natural del Berguedà (...) La empresa empezó a funcionar en 1.904 bajo los auspicios de la empresa Asland, y en ella se fabricó el cemento portland por primera vez en Catalunya. La industria, con unos doscientos trabajadores, producía unas 80.000 toneladas de cemento al año. Fue cerrada en 1.975⁽⁹¹⁾.

3.- DESCENS I RUÏNA

RECONCILIACIÓ TARDANA

En parlar de l'òbit de Coromina hem estudiat el testament que va fer l'any 1.882, en el qual heretava el primogènit del seu segon matrimoni. Aquest, però, no fou pas el testament definitiu. El va substituir un altre datat el novembre del 1892, en el qual rectifica alguns aspectes com si s'hagués produït o es desitgés, almenys, una avenença. Torna l'heretament al seu fill Martí, que també és marmessor junt amb la madrastra. L'herència li arriba, però, amb unes càrregues desmesurades. Llega 2.200 lliures, equivalents a 5.866 pessetes, a cada un dels fills haguts amb Maria Picart, dels quals en vivien cinc: Joan, Pere, Salvador, Teresa i Maria, amb un total, doncs, de 29.330 pessetes. A la seva vídua li llega 3.000 pessetes d'aquelles 10.000 que s'havia reservat per poder testar quan es pactaren els capítols matrimonials de l'hereu Martí, i les 7.000 pessetes restants les deixa en usdefruit per a la vídua, i la nua propietat als fills Coromina-Picart susdits ⁽⁹²⁾.

A finals d'octubre del 1895, als quatre mesos de l'òbit del pare, amb tots els problemes a sobre, l'hereu es veu obligat a prendre un préstec garantit amb hipoteca per **pagar a varios acreedores de su difunto padre (...) entre ellos a D. Antonio de la Hija 1.500 Ptas. que le falta percibir de las 2.000 Ptas. como procurador causídico en dos juicios de mayor cuantía seguidos (...) contra la sociedad "Ferrocarril y Minas de San Juan de las Abadesas" y otro contra el DICENTE...** A més, encara s'havia de pagar el notari que havia fet l'inventari dels béns relictes del finat per import de 1.250 pessetes, els drets a liquidar a Hisenda, els funerals i la resta de sufragis ordenats i, per fi, 2.183 pessetes a l'advocat olotí Nonet i Escubós i Serrat. En resum, Martí Coromina firmà un debitori a favor de la Sra. Maria Casulà i Mustarós, Vda. Pellicer, per import de 12.000 pessetes, pel préstec

que li féu pel compliment de les obligacions pecuniàries immediates, de les quals en rep 4.067 i la resta, de 7.933, la reté la prestadora per pagar, en qualitat de delegació, els creditors esmentats. Els béns posats en garantia són el Molí de l'Arquet de Ripoll i el mas Coromina de la Vall del Bac amb tots els seus agregats, amb una part de bosc contractada per escorxar, carbonar i fer llenya, gravada ja amb 1.500 pessetes, per un altre deute, a més d'haver de pagar una pensió de 15 lliures per un censal de capital 500 lliures ⁽⁹³⁾.

El plet que el pare havia introduït contra el fill, les despeses no pagades del qual augmenten les obligacions d'hereter infortunat, ens estalvia els comentaris sobre les relacions enverinades entre pare i fill. Desgraciadament eren una realitat.

Totes les obligacions i deutes que pesen sobre l'hereu superen les cinquanta mil pessetes, quantitat molt difícil, per no dir impossible de pagar, per part de la Coromina ni cap altra casa de la Vall del Bac en aquell temps, a menys que fos per via de venda. Les cases de la Garrotxa no tenien aquestes possibilitats dineràries.

EN BUSCA D'UNA SORTIDA

L'hereu Coromina tractà de fer un pacte amb la vídua del seu pare per tal d'ordenar el compliment de les càrregues testamentàries amb uns terminis i condicions previsibles. És un conveni del set de febrer del 1896 del qual es desprèn una serietat encomiable de l'hereu tan mal parat. Vegem-ho: Martí s'avé a pagar a cada un dels germans Coromina-Picart les 5.866 pessetes a mesura que arribin a la majoria d'edat. Quant a les 7.000 pessetes que usdefruïta la vídua i que en tenen la nua propietat els esmentats germans, pagar-les quan mori la mare i, si quan es donés el decés, els fills no fossin majors d'edat, Martí les retindrà fins que hi arribin. No obstant, accepta d'anticipar als seus germanastres Joan, Pere i Salvador, la quantitat necessària per poder ésser alliberats del servei militar (el que se'n deia comprar el soldat) i pagar el 4,27% sobre l'import de les 36.330 pessetes (29.333 pessetes de llegats i 7.000 pessetes de nua propietat) per trimestres anticipats, fen-los a mà d'un procurador de tribunals. En garantia de tots aquests pagaments s'hipotecaven tres finques: el molí de l'Arquet de Ripoll (ja hipotecat pel debitori firmat a Olot a favor de la Sra. Casulà), el molí de Malatosca, de Sant Joan de les Abadesses, i el mas Boxadella (l'hos-

tal de la Vall del Bac), aquest ja gravat per un censal de 666 pessetes. Cada una de les finques esmentades, responien per l'import de dotze, catorze i deu mil pessetes, respectivament ⁽⁹⁴⁾.

DIATRIBES ENTRE L'HEREU COROMINA I RAMON BENET

Ambdós molins foren llogats per Martí Coromina a Ramon Benet i Rocasalves des d'aquell mateix dia (el 7 de febrer del 1.896), en escriptura atorgada poc abans de fer-se el conveni comentat, pel termini de deu anys i preus de tres-mil cinc-centes pesetes anuals el de l'Arquet, i dues-mil cinc-centes pessetes anuals el de Malatosca. Tot sembla, doncs, prendre un camí seriós en busca del possible compliment de tantes obligacions. No obstant aquesta aparença, no s'hi arribarà. El lloguer dels molins eren fets sota unes clàusules que Benet, en un moment determinat, va considerar incompletes per part de l'arrendador i li va introduir un litigi al Jutgat de Vic. L'arrendatari denuncià, entre altres coses, que a Malatosca hi faltava una mola, que a l'Arquet ha trobat desperfectes al molí, la falta del subarrendament de les pedreres...

Desitjant, però, ambdues parts transigir, el febrer del 1.897 van rescindir el contracte d'arrendament renunciant, Coromina, **elaborar materiales de construcción de ninguna clase en el molino de Malatosca durante diez años que finiran el siete de febrero de mil novecientos seis**, prohibició que feia extensiva a qualsevol arrendatari o comprador del molí i, cas de voler-n'hi fabricar, haurien de compensar el Sr. Benet amb la quantitat de vuit mil pessetes a l'any, i dues mil més per cas d'enteular litigi, amb garantia de les quals havia d'ésser hipotecat el molí. També s'acordà d'anul·lar el plet introduït al jutjat de Vic i sotmetre el cas a l'arbitri d'amigables componedors per les reclamacions mútues, pagaments que s'haurien de fer l'un a l'altre fixant-ne el saldo que en resultés, els terminis de liquidació i les garanties que caldrà establir i, per fi, determinar en relació a les despeses ocasionades ⁽⁹⁵⁾.

Els pèrits elegits -el Registrador de la Propietat d'Olot, un advocat també d'Olot i un administratiu de Ripoll- van emetre un veredicta que transcribim en les parts essencials. Abans, com un breu incís, diem que al molí de Malatosca hi vivia la vídua Coromina amb cinc

fills que tenien 18, 16, 11, 9 i 7 anys d'edat.

El laude emès pels arbitres fou així:

Primer. En Martí Coromina havia de pagar, en el termini de sis mesos, 7.864 pessetes a Ramon Benet i, en garantia, s'hipotecava el molí de l'Arquet de Ripoll.

Segon. Tots els canvis i càrregues d'ambdós molins anirien a càrrec d'en Coromina, mai d'en Benet.

Tercer. Qualsevol concessió de Benet a altri queda a favor d'en Coromina, subrogant-se el dret que ostentés en Benet, en seguir les gestions iniciades per l'aprofitament del salt d'aigua anomenat el Salt del Cingle (proper al molí de Malatosca).

Quart. Les despeses del judici de Vic serien pagades per les dues parts, cada una les que havia ocasionat. I quant a les degudes per l'amigable composició, la meitat cada un ⁽⁹⁶⁾.

LA DESFETA

El nombre d'obligacions que s'acumularen a l'hereu Coromina feren impossible el seu compliment tot i els bons propòsits que palesava el conveni amb la seva madrastra. Ignorem quina part de culpa tenia en les deficiències dels molins llogats. El cert és que ara es trobà davant d'un executiu que el precipità a la venda forçada de l'heretat de la Coromina, l'octubre del 1897, al jutjat d'Olot.

En obrir el judici, en la filiació de Martí Coromina i Badosa consta que és moliner i veí de Ripoll. Del molí de l'Arquet es diu **antes harinero, ahora destinado a la elaboración de cemento.**

Declarat en rebel·lia l'executat, es manà portar a terme l'execució a la qual prengué part, únicament, la senyora Maria Casulà i Mustarós, la del préstec hipotecari de dotze mil pessetes. L'avaluació que el pèrit fa de l'heretat de la Coromina és de 53.153 pessetes **sin deducción de cargas**, i l'executant n'oferí 35.438 pessetes. El jutge aprovà la venda i per això: **...en nombre y por rebeldia de Martín Coromina Badosa (...) vende perpetuamente a Dña. Maria Casulà Mustarós toda la heredad denominada Manso Coromina (...) que se describe en la forma siguiente: Heredad Manso Coromina con**

sus agragedos Can Biel, Teularia, Boxadella, Marrach y Molino harinero... ⁽⁹⁷⁾ .

A l'apèndix del cadastre de l'Ajuntament de Capsec de l'exercici 1889/90 hi consta la venda judicial descrita pels deutes i rebel·lia de l'hereu Coromina ⁽⁹⁸⁾ .

Maria Casulà i Mustarós, ara vídua de Joan Teixidor i Mas, morí el gener de l'any 1.933 als vuitanta-tres anys, segons que llegim en els setmanaris locals d'aquell temps, amb esqueles i notes necrològiques, sense indicació de cap familiar directe a excepció d'un nebot, religiós carmelita ⁽⁹⁹⁾ . Això ocasionaria que l'herència passés a hereters múltiples. Cap als anys 50 la propietat es va vendre a l'hostaler de la Vall del Bac, en Pep Fajula, la família del qual continua amb la seva possessió.

Ramon Llongarriu i Agustí, junt amb altres persones, havia estat hereu de confiança de la difunta. El guardabosc de Llongarriu ho era també de la Coromina. Tot això representa una relació i coneixement que, si bé no facilita cap document -almenys no l'hem trobat-, dóna una tradició oral ben viva.

La davallada era imparable. El dia vint-i-tres de març del 1898, en Coromina ven el molí de Malatosca a Ramon Benet ⁽¹⁰⁰⁾, el qual, el març del 1.903, el vengué, en quant a les 4/5 parts indivises, a Martí Mas i Tubau, terraire de Vic que, des de l'any 1.896, feia ciment al molí Gros, segons que hem vist en estudiar els diversos industrials cimenters de la zona; la resta de 1/5 part a Teresa Noguera i Bartomey, de Prats de Lluçanès. El preu fou de 24.000 pessetes, de les quals Benet en rebé 17.000. La resta de 7.000, les retingueren els compradors per pagar, al seu dia, als fills menors de Joan Coromina i Maria Picart el que els corresponia per la nua propietat.

Maria Picart, sense altra possible sortida, donat el daltabaix, renuncià a l'usdefruit d'aquestes set mil pessetes, a favor dels compradors, i tots plegats desistiren de qualssevol litigis que pogués haver-hi i **se obligan a solicitar la cancelación de cualquier embargo y anotaciones preventivas de demandas (...) y dan por terminadas todas las cuestiones que hubiesen promovido entre ellos, hasta el día de hoy** ⁽¹⁰¹⁾.

Així quedà alienada l'heretat de la Coromina i acabada la fabricació de ciment, tan ardidament empresa pel Sord de l'Arquet.

MARIA PICART, MORT

Maria Picart va morir el dia sis de gener del 1916, just quan els néts esperaven il·lusionats, els Reis de l'Orient.

Como Cura-Párroco de la Iglesia de los Santos Juan y Pablo de las Abadesas (...) a ocho de enero de mil novecientos diez y seis mandé dar sepultura eclesiástica al cadaver de Maria Picart Guillamet, Vda. de Juan Coromina Cufí, natural de Bolós, vecina de ésta, hija legitima de los consortes difuntos Esteban y Maria. Falleció de muerte natural a la una de la tarde del dia de anteayer habiendo recibido los Stos. Sacramentos de Penitencia y Extrema Unción. Doy Fé. Miguel Serra y Sunyer Pbro. ⁽¹⁰²⁾.

Els descendents dels Coromina-Picart ja hem dit com ens havien ajudat en el nostre treball. Tots tenen un viu interès per l'avi Coromina, el del ciment, i el record enriolat només s'estronca en recordar l'àvia, amb el sacrifici de la qual la fillada tirà endavant i excel·lí en les seves professions.

EPÍLEG

Hom ha volgut atribuir a Joan Coromina i Cufí la glòria d'haver estat l'introduïdor del ciment al nostre país.

A Campdevàrol, en el número 2 de la revista "El Martinet" del vint-i-u d'abril del 1.928, un treball degut a M.Tubau fa una breu referència al "Sord de l'arquet" i apunta: **El primero en Ripoll (si no me han informado mal) que fabricó cemento fué el que todo el mundo conocia por el sórt de l'arquet, pero la piedra, la extraia ya de nuestro término municipal** ⁽¹⁰³⁾.

El mateix autor, en un número extraordinari publicat el setembre d'aquel mateix any, es ratifica totalment en el concepte tot just insinuat el primer cop: **Hora es que honremos a Juan Coromina Cofi (sic) y de que dejemos sentada, con firmeza y sin dudas, la verdad con lo que respecta al origen o primer elaborador del cemento en España (...)** El iniciador en España de una industria de tanta importància como la fabricación del cemento, merece elogio, merece que sea divulgado y para ello he procurado hacerme con algunos de los datos biográficos -datos completamente autorizados- que hoy, y por mediación de "El Martinet" exteriorizaré... ⁽¹⁰⁴⁾.

L'autor segueix amb l'explicació del viatge a Roma per acom-

panyar a l'hereu Llongarriu a tramitar la dispensa per casar-se amb la seva cunyada, com ha quedat explicat. Només vull insistir que l'anada a Roma fou l'any 1.855 i no el 1.861 com diu l'autor; i també, que Coromina nasqué el vint-i-cinc d'octubre del 1.815 i morí el vint-i-nou de juny del 1895. Precisions que cal remarcar perquè, un any més o menys, pot ésser decisiu en l'ordre de l'aparició dels industrials del ciment.

L'escrit de "El Martinet" fou reproduït en part en "La Tradició Catalana" d'Olot el novembre del 1.928 per obra i gràcia de mossèn Enric Colldecarrera, que era nét d'en Coromina, i que fou beneficiat a la Comunitat de preveres d'Olot ⁽¹⁰⁵⁾.

També se'n feu transcripció en el programa de festes de l'any 1.935 de Sant Joan de les Abadesses on, en la presentació del treball, es fa aquest exordi:

El Sord de l'Arquet. Un senzill motiu i en canvi sense aquest home, quants anys hauria pogut tardar Espanya en conèixer la indústria del ciment? Quan s'haurien deixat de construir les tosques construccions de guix? Quan s'haurien alçat als nostres rius les rescloses dominadores de l'aigua que dona vida a nostres fàbriques? Orgullosos poden estar-ne els seus fills Pere, Salvador i Maria ⁽¹⁰⁶⁾ .

Aquest preàmbul, que abona el criteri exposat en "El Martinet" i exalta la figura del nostre biografiat, està en desacord amb el fet que la fàbrica Martín, començada el 1.860, sigui considerada la més antiga, la primera.

Tant el col·laborador de la revista de Campdevàrol com el que escrigué l'exordi transcrit, van tenir ocasió d'informar-se de paraula a través dels propis fills d'en Joan Coromina i no es contradeixen pas amb la realitat demostrada documentalment i, en conseqüència, és una informació ben vàlida.

De tots els industrials cimenters que hem estudiat, només Martín podia pledejar la primacia a Coromina. No és així, però, perquè de Coromina tenim la data del seu viatge a Roma, que fou pel setembre del 1.855. En arribar-ne, va construir el forn davant del molí i obtingué el primer ciment que venia a Camprodon el preu del qual, expressat en pessetes o en rals, el donen, en coincidència, autors ben distanciat com són el Dr. Danés d'Olot i Josep Casals, de Campdevàrol que hem

citat oportunament. Coromina, doncs, va fer ciment quatre o cinc anys abans que Martín.

En una història de Catalunya se'ns parla de Vicens Casulleres i Bujons, amb una fotografia que ens el mostra amb espadenyas de veta, armilla amb dues botoneres, gec ribetat i barretina de gairell. Era fill de Vilanova del Camí (Vilanoveta, segons "Toponimos Catalanes" del diccionari Albertí) que **s'instal·là a Igualada cap a l'any 1.860. Va ser el primer que fabricà ciment a la comarca i probablement també a Catalunya** ⁽¹⁰⁷⁾.

Aquest home, ben allunyat de les nostres comarques, sense concretar-ne la data, sembla situat en els mateixos anys en què començà Martín. A més a més, la notícia palesa com, en començar la segona meitat del segle passat, hi hagué molt moviment per fabricar el nou material per a la construcció.

No tenim mitjans per fer afirmacions concloents en relació a d'altres comarques. Però pel que hem pogut veure, ni l'home de Vilanova del Camí ni el mateix Martín amb la fàbrica de Toralles, no fan cap nosa al lideratge d'en Joan Coromina i Cufí, de la Vall del Bac, que sembla poder-se-li assignar sense cap dubte.

I cal pensar que el peoner que tinguí la preeminència en la fabricació del ciment a les comarques catalanes, on es concretà l'impuls industrial del segle passat, ben segur que la té de tot Espanya.

L'ÚLTIM RECORD

D'aquell llunyà viatge a Roma a mitjan segle passat, els dos expedicionaris en portaren: l'un, la boda desitjada, i l'altre, la manera de fer el ciment romà. Tots dos, però, van arribar amb un arbret la fragància del qual els recordà la del llorer del país, amb fulles més grosses, brillants i vistoses. El van plantar a l'hort del Serrat i, amb el temps, es va fer un arbre molt bonic. Les fortes fredurades de l'hivern de l'any 56 van atuir-lo tan greument que, a poc a poc, quedà ben sec, mort.

Era un exemplar de l'espècie lauro-cerasus, ara preferit per tanques i ornament de parcs i jardins. A "Llongarriu", però, sempre n'havien dit el llorer romà.

*****

ABREVIATURES EMPRADES EN LES NOTES

- A.E.V. - Arxiu Episcopal de Vic
- A.H.C.O. - Arxiu Històric Comarcal d'Olot.
- A.H.G. - Arxiu Històric de Girona.
- A-I.B.S.A. - Arxiu "Indústries Benet, S.A." de Barcelona.
- A.M.R. - Arxiu Municipal de Ripoll.
- A.M.S. J. Ab. - Arxiu Municipal de Sant Joan de les Abadesses.
- A. M.M. - Arxiu Municipal de Montagut.
- A.M.C. - Arxiu Municipal de Campdevàrol.
- A.P.J.J. Ab. - Arxiu Parroquial de Sant Joan de les Abadesses.
- A.P.S.M.B. - Arxiu Parroquial de Santa Maria de Bolòs.
- A.P.V.B. - Arxiu Parroquial de Sant Andreu de Porreres de la Vall del Bac.

*****

NOTES

- 1.- A.P.V.B. Baptismes III f. 50.
- 2.- A.P.V.B. Baptismes III ff. 52, 56, 61, 65, 67 i 76.
- 3.- A.P.V.B. Matrimonis II, (1.806-1.851) ff. s/n.
- 4.- A.H.C.O. Fons Notarial. Secció Olot. Rte. 1.605 f. 190. Notari Pau Casabona i Fontanella.
- 5.- A.P.V.B. Baptismes II. ff. 97, 103 i 109.
- 6.- A.H.C.O. Fons Notarial. Secció Olot. Rte. 1.606, f. 305. Notari Pau Casabona i Fontanella.
- 7.- A.P.V.B. lligall documental diversos. Contracte entre Llorenç Coromina i Quirza Blanc, rajoler, de Sant Quirze de Besora del 5 de juliol del 1.729.
- 8.- Arxiu familiar. Notari I. Sayol, any 1.855 núm. 265, f. 399.
- 9.- A.P.V.B. Acta del matrimoni celebrat a St. Agostini, de Roma, entre J. Llongarriu i A. Granchi, per poders.
- 10.- Arxius parroquials de Capsec, Matrimonis IV, f.3; Sant Salvador de Bianya, Matri-

- 11.- CASALS GUIX, J. **Memòries de Campdevàrol**. Gràfiques Pirene. Ripoll 1.978.
- 12.- Arxiu familiar. Notari I. Sayol, any 1.856 núm. 41 ff. s/n.
- 13.- DANÉS TORRAS, JOAQUIM. **Llibre d'Olot**. Ed. Selecta. Barcelona 1.960. pàgs. 40-41.
- 14.- CASALS GUIX, J. Obra citada, pàg. 23.
- 15.- CASALS GUIX, J. Obra citada, pàg. 23.
- 16.- GRAELLS, E. "**Les armes de foc a Ripoll**", Diputació de Girona, 1983. pp. 40-41.
- 17.- A.H.G. Secció de Protocols. Any 1825. Rte. (2-1.080). Notari Francesc Ignasi Lagrifa. ff. 455-456.
- 18.- A.H.G. Secció Protocols. Any 1825. Rte. (2-1.083). Notari Francesc Ignasi Lagrifa, ff. 234-235.
- 19.- A.E.V. Protocols. Rte. 2.060 ff. 475-482. Any 1.870. Notari Pius Mas.
- 20.- A.M.R. Matrícula industrial 1.869-1.870.
- 21.- Informació rebuda del Sr. Gonçal Cutrina.
- 22.- A.M.R. Acord municipal del 18-XII-1.880 i la seva execució.
- 23.- A.E.V. Protocols. Rte. 2.328, ff. 315-320. Notari Francesc Pasqual i Elías.
- 24.- A.M.S.J. Ab. Matrícula industrial.
- 25.- Arxiu familiars Coromina. Notari L. Rodés, de Vic. Conveni entre Coromina i Picart el 7-II-1.896. Núm. 15.
- 26.- Informació rebuda del Sr. Isidre Tremp, d'Ogassa.
- 27.- **Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya. El Ripollès**. Diversos autors. Generalitat de Catalunya. 1.985. pàg. 167.
- 28.- Registre Civil de Ripoll. Defuncions 1.877-78 f. 78.
- 29.- A.P.S.M.B. Baptismes I. (1.851-1.902) f.18.
- 30.- Arxiu parroquial Sta. Cecília de Sadernes. Matrimonis III, f. 49.
- 31.- A.M.M. Registre Civil d'Oix. Matrimonis I, ff. 66-67.
- 32.- A.P.V.B. Baptismes IV ff. 148, 154, 169 i 180.
- 33.- A.P.S.J. Ab. Baptismes XII ff. 47 i 139.
- 34.- A.P.S.J. Ab. Òbits III, 12-III-1.902.
- 35.- A.P.V.B. Òbits III f. 108.
- 36.- A.P.S.J. Ab. Òbits VIII f. 53.
- 37.- A.P.S.J. Ab. Òbits X f. 162.
- 38.- A.P.S.J. Ab. Òbits X f. 186.
- 39.- CARRERAS I SALA, J. **Campdevàrol**. 1.976. pàg. 169.
- 40.- A.M.R. Llistes de cèdules personals del 1.879/80 al 1.883/84.
- 41.- A.M.R. Cens de població del 1.887/88.
- 42.- A.M.R. Contribució industrial tarifa 3ª i Padró d'edificis i solars (riquesa urbana).
- 43.- A.P.S.J. Ab. Òbits VII f. 170.
- 44.- A.H.C.O. Notaria del Mallol. R. Torrà 1882. Núm. 32 ff. 87-92.
- 45.- A.M.R. Padró de riquesa urbana.
- 46.- Registre de la Propietat de Puigcerdà. Tom 150, f. 78, finca 543 inscripció 1ª.
- 47.- Informació deguda al Sr. Gonçal Cutrina.
- 48.- CASALS GUIX, J. Obra citada. pp. 19 i 34.

- 49.- A.M.R. Contribució industrial, tarifa 3^a.
- 50.- Informació deguda al Sr. Eudald Graells, director del Museu-Biblioteca.
- 51.- A.M.C. Contribució industrial.
- 52.- CARRERAS SALA, J. Obra citada, p. 174.
- 53.- A.M.C. Matrícula industrial.
- 54.- A.I.B.S.A. Barcelona. Notari Jaume Vidal.
- 55.- CARRERAS SALA, J. Obra citada, p. 168.
- 56.- CARRERAS SALA, J. Obra citada, p. 169.
- 57.- A.M.S.J. Ab. Matrícula industrial.
- 58.- A.M.S.J. Ab. Matrícula industrial.
- 59.- A.I.B.S.A. Barcelona. Societat autoritzada el 24-III-1.917. Notari Pere Arnau, de Barcelona.
- 60.- Biblioteca de la Caixa de Pensions de Sant Joan. Programa de festes del 1.927.
- 61.- Ajuntament d'Ogassa. Registre Civil: Òbits X, f. 12; Òbits XII, f. 1.
- 62.- Ajuntament d'Ogassa. Fullet turístic "Ogassa". Imprempta Maideu. Ripoll, 1.985.
- 63.- Martín, F.F. "Fábricas de cemento (...) situadas en Torallas y Prat de Molí Nou..." Establecimiento editorial de Eduardo Balagé. Ripoll 1.888. Per gentilesa de Mn. Joan Soler Martín, rector de Sta. Maria de Camprodon.
- 64.- Contracte de 25-IV-1.860 recollit en la renovació de lloguer dels terrenys, l'any 1.903. (Notari Francesc Pasqual i Elias). Atenció deguda al Sr. Joan Viñas i Camprubi, de Barcelona.
- 65.- BENET, AMÈLIA. **Catalunya, bona productora de ciment**. "Tretzevens". Núm. 323 de 15-III-1.979, pp. 12 i 13.
- 66.- "Boletín Oficial de la Provincia de Gerona". Núm. 45 de 15-IV-1.861. (De l'Arxiu Històric de Girona).
- 67.- MARTÍN, F. Opuscle ja esmentat.
- 68.- A.P.S.J.Ab. Matrimonis II f. 102.
- 69.- Arxiu Sr. F. Soler i Martín. Venda de "La Grabulosa" el 5-III-1.888. (Notari Domingo Torrent Garriga).
- 70.- Arxiu Sr. F. Soler i Martín. Venda terrenys comunals "La Grabulosa" el 6-II-1.890. (Notari Jaume Vidal i Ramis).
- 71.- Arxiu F. Soler i Martín. Venda de terrenys de l'Estat anomenats "El Serrat de la Creu" el 4-IV-1.917. (Notari Emili Sagner i Olivet).
- 72.- Arxiu Sr. F. Soler i Martín. Renovació de la contracta entre el marquès de Puerto Nuevo (Baltasar de Ferrer i de Senillosa) i F. Martín, el 21-XI-1.903. (Notari Francesc Pasqual i Elias).
- 73.- CASALS, JOSEP. Obra citada, p. 102.
- 74.- Arxiu Sr. F. Soler i Martín. Registre de la Propietat Industrial. Acta del 22-III-1.945 amb l'aprovació de la sol·licitud 174.820 amb la paraula "Martín".
- 75.- Informació que em cal agrair a familiars Soler Martín.
- 76.- A. I.B.S.A. Barcelona. Adició a l'inventari de Balagué i cessió i traspàs de la meitat indivisa del salt d'aigua. Notari Joaquim Volart i Pou, a 9-XII-1.902.
- 77.- Informació que recollim del Sr. Isidre Tremp, d'Ogassa.

- 78.- Informació recollida a l'Ajuntament d'Ogassa en la persona del Sr. Joan Salvador, Secretari.
- 79.- A. I.B.S.A. Barcelona. Escriptura del 24-XII-1.926, notari J. M^à. Aguirre.
- 80.- A.I.B.S.A. Barcelona. "Aprovechamientos de Aguas del Torrente de Malatosca". Proyecto de modificiación. 18 de gener del 1.900.
- 81.- A.I.B.S.A. Barcelona. Boletín Oficial de la Provincia de Gerona, n. 67 de 5-VI-1.865.
- 82.- A.I.B.S.A. Barcelona. Boletín Oficial de la Provincia de Gerona, de 28-VIII-1.889.
- 83.- A.I.B.S.A. Barcelona. Venda del molí dels Alls feta per Lluís Pascal i Planas a Ramon Benet Rocasalves el 19-V-1896. Notari Jaume Vidal i Ramis, de Ripoll. Veure, també, expedient de l'any 1.905 a l'Ajuntament d'Ogassa.
- 84.- Informació deguda al Sr. Isidre Tremp, d'Ogassa.
- 85.- A.I.B.S.A. Barcelona. "Memoria relativa a la instalación de una fábrica de cemento y cal en San Juan de las Abadesas". Barcelona, 10-XII-1.891.
- 86.- A.I.B.S.A. Barcelona. Escriptura entre J. Torrents, miner, i Ramon Benet. Notari J. Vidal Ramis. Ripoll.
- 87.- A.I.B.S.A. Barcelona. Escriptura entre el maquès de Puertonuevo i Ramon Benet. Notari Domingo Torrent. Manlleu.
- 88.- A.I.B.S.A. Barcelona. Constitució de la S.A. Indústries Benet, el 18 de juliol del 1.941. (Notari Manuel Rodríguez Zúñiga).
- 89.- Informació que dec als Srs. Isidre Tremp, d'Ogassa, i Antonio Mas i Brosa, de Barcelona.
- 90.- **"Catalunya, la fàbrica d'Espanya"**. Un segle d'industrialització catalana. Ajuntament de Barcelona, 1.985. Amb la col·laboració de la "Maquinista Terrestre i Marítima". Punt 4.2.3.
- 91.- SABATER, CARLES. **"El Clot del Moro, una obra de arte abandonada"** "El Periódico". Barcelona, 3 de novembre del 1.985, p. 22.
- 92.- Arxiu familiars Coromina. Notari R. Torrà, 1.892. Núm. 286.
- 93.- Arxiu familiars Coromina. Notari V. Capdevila, d'Olot. Any 1.895. Núm. 578.
- 94.- Arxiu familiars Coromina. Notari Leopold Rodés i Campderà, de Vic. Any 1.896. Núm. 15.
- 95.- Arxiu familiars Coromina. Notari V. Capdevila, d'Olot. Any 1.897. Núm. 69.
- 96.- Arxiu familiars Coromina. Notari V. Capdevila, d'Olot. Any 1.897. Núm. 914.
- 97.- Arxiu familiars Coromina. Notari V. Capdevila, d'Olot. Anu 1.897. Núm. 562.
- 98.- Arxiu Municipal Vall de Bianya. Apèndix del cadastre 1889/90 de l'antic ajuntament de Capsec.
- 99.- "El Deber", núm. 1.876 de 4-II-1.933 p. 75. "La Tradició Catalana", núm. 796 de 28-I-1.933, p. 81 i el núm. 797 de 4-II-1.933 p s/n. (esquela).
- 100.- Arxiu familiars Coromina Notari R. Cantó, de Puigcerdà, citat pel Notari Domingo Torrent Garriga, de Manlleu, en escriptura 71 del 10-III-1903.
- 101.- Arxiu familiars Coromina. Notari Domingo Torrent Garriga, de Manlleu. 1.903, núm. 71.
- 102.- A.P.S.J. Ab. Òbits VIII f. 195.
- 103.- TUBAU, MIQUEL. **"Campdevàrol y sus riquezas"**. "El Martinet" de Campdevà-

nol, núm. 2 del 21-IV-1.928, p. 4. Arxiu-Museu de Ripoll.

104.- TUBAU, MIQUEL. **El Sord de l'Arquet. Origen del cemento en España.** "El Martinet" de Campdevàrol, núm. extraordinari 11 i 12 de 15-IX-1.928, pp. 14 i 15. Col·lecció del Sr. Joan Carreras i Sala, de Campdevàrol.

105.- "La Tradició Catalana". Olot, núm. 584 del 10-XI-1.928, p. 766.

106.- Arxiu del Monestir de Sant Joan de les Abadesses. Programa de la Festa Major de l'any 1.935.

107.- VALLÈS, EDMON. **Història Gràfica de la Catalunya Contemporània.** "Edicions 62". 1.974. Vol. I, p. 161. (Per indicació de l'amic Isidre Prades).